

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
ІНСТИТУТ ПРАКТИЧНОЇ КУЛЬТУРОЛОГІЇ ТА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ
КАФЕДРА АРТ-МЕНЕДЖМЕНТУ ТА ІВЕНТ-ТЕХНОЛОГІЙ**

На правах рукопису

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

на тему:

**ЗАПОВІДНА СПРАВА ЯК СКЛАДОВА РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО
ПОТЕНЦІАЛУ ВІННИЧИНИ
(НА ПРИКЛАДІ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
ЗАПОВІДНИКА «БУША»)**

Виконала:

студентка II курсу магістратури,
Група МКД -11-20 зв
спеціальності: 028 «Менеджмент
соціокультурної діяльності
Захарчук Ірина Вікторівна

Науковий керівник:

Доктор історичних наук,
професор
Захарова О.Ю.

Рецензент:

Кандидат філософських наук,
Доцент
Кундеревич О.В.

Допущено до захисту:
Протокол засідання кафедри
№4 від 12 листопада 2021 р.
завідувач кафедри арт-менеджменту
та івент-технологій
проф. Копієвська О.Р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи дослідження	
1.1. Нормативно-законодавчі засади функціонування заповідників.....	7
1.2. Методологічні основи дослідження.....	21
РОЗДІЛ II. Історико-культурні об'єкти Буші: ретроспективний аналіз..	21
2.1. Історичне минуле Буші як передумова створення державного заповідника	27
2.2. Природні, археолого-архітектурні пам'ятки Державного історико-культурного заповідника «Буша».....	38
РОЗДІЛ III. Культурно-просвітній й науково-дослідний потенціал Державного історико-культурного заповідника «Буша».....	54
3.1. Науково-дослідна робота історико-культурного заповідника.....	54
3.2. Державний заповідник «Буша» як осередок культурно-просвітньої справи в регіоні.....	64
3.3. Рекламно-інформаційна та екскурсійно-туристична діяльність Державного заповідника «Буша».....	74
Висновки	84
Список використаних джерел	93

ВСТУП

Актуальність теми. В сучасних умовах розбудови Української держави, її поступової інтеграції до цивілізованого співтовариства суттєво підвищився інтерес до історичного минулого, виявлення та дослідження маловідомих сторінок вітчизняної історії. Потужною складовою формування ідентичності української нації поряд з мовою, історією є, безумовно, культура й історико-культурна спадщина, в якій зосереджується минуле і сьогодення. Набуваючи загальнодержавного значення, вона сприяє формуванню та укріпленню національної самосвідомості та ідентичності, позитивним зрушенням у суспільній свідомості, оскільки в епоху глобалізації історико-культурне надбання стає основою самоідентифікації, творення нового культурно-історичного фону країни, її міжнародного іміджу. Ставлення до культурної спадщини, яка зберіглася до наших днів у вигляді різноманітних рухомих і нерухомих об'єктів, що мають універсальну історичну, мистецьку, наукову цінність є одним із важливих індикаторів культурного потенціалу країни.

В цьому контексті дослідження різних аспектів регіональної культури, привертають дедалі більше уваги вітчизняних науковців, що є цілком закономірним й обґрунтованим. Вони стають важливим чинником її популяризації та збереження, оскільки проєктують увагу на її значенні, сучасному стані та перспективі розвитку. Вагому частину пам'яток культурної спадщини складають пам'ятки Подністров'я, невід'ємною складовою частиною якої є Вінниччина - регіон, що має давні культурні традиції, виявляє загальні тенденції культурного розвитку і зберігає багатий культурний потенціал.

На базі комплексу пам'яток історії і культури, що мають особливу культурну цінність в 2000 році у Вінницькій області створено Державний історико-культурний заповідник "Буша", який інтенсивно розвивається і протягом двох десятиліть успішно репрезентує культурні можливості регіону.

Бушанський заповідник - важливе за кількістю, змістом і науковою значимістю зібрання пам'яток історії, культури, археології, мистецтва періодів: давніх часів, середньовіччя та Нового часу. Діяльність заповідника передбачає активну культуротворчу спрямованість роботи. В такій якості Бушанський заповідник розглядається не тільки як місце знаходження і зберігання цінних об'єктів культури й історії, а як комунікативний, науковий, культурно-просвітній осередок, діяльність якого спрямована на творчу зміну світу культури і соціального буття.

Питання заповідної справи Вінниччині загалом, й історико-культурного заповідника "Буша", зокрема, не були предметом спеціальних наукових досліджень. Тому розробка представленої теми становить значний інтерес й актуальність з точки зору заповнення прогалін у вивченні, відтворенні повномасштабної картини розвитку української культури й історії.

Об'єктом дослідження є заповідна справа як невід'ємна складова культурного потенціалу Вінниччини.

Предметом дослідження: Державний історико-культурний заповідник "Буша".

Мета магістерського дослідження: здійснити комплексний аналіз функціонування Державного історико-культурного заповідника «Буша» як наукової, дослідної, просвітньої й пам'яткоохоронної установи. Реалізація зазначеної мети зумовила постановку наступних дослідницьких

завдань:

- проаналізувати законодавчі засади функціонування заповідної сфери;
- узагальнити методологічні підходи дослідження заповідної справи;
- здійснити ретроспективний аналіз формування і розвитку пам'яток Бушанського заповідника;
- проаналізувати науково-дослідну роботу заповідника «Буша»;
- дослідити культурно-просвітницьку діяльність заповідника;

- охарактеризувати діяльність заповідника в контексті розвитку туристичної справи;
- розробити пропозиції щодо удосконалення діяльності державного історико-культурного заповідника «Буша».

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що уперше:

- зроблено спробу комплексно дослідити можливості культурного потенціалу Винницької області на прикладі Державного історико-культурного заповідника «Буша»;
- проаналізовано стан та напрями науково-дослідної діяльності заповідника;
- з'ясовано особливості культурно-просвітньої діяльності закладу, визначено його роль і значення щодо забезпечення культурних потреб населення, також окреслено методи розширення роботи;
- досліджено туристично-екскурсійну діяльність заповідника, проаналізовано її ефективність щодо підвищення атрактивності установи;
- введено до наукового обігу джерела поточного архіву Державного історико-культурного заповідника, які раніше не використовувалися.

Набуло подальшого розвитку: вивчення законодавчо-правовою бази, що регламентує пам'яткоохорону діяльність, функціонування історико-культурних заповідників; - розкриття історичних умов формування об'єктів культурної спадщини заповідника «Буша».

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів. Матеріали магістерської роботи можуть бути використані для подальшого дослідження різних аспектів розвитку заповідної справи загалом й історико-культурних заповідників як Вінниччини, та і України; при підготовці наукових, навчально-методичних та інформаційних матеріалів, нормативних і спеціальних курсів з «Організації масових форм соціокультурної діяльності», «Реклами дозвіллевих послуг», «Стратегії розвитку закладів культури та регіональної культурної політики», «Національного культурного продукту» тощо; при складанні регіональних програм розвитку культурно-просвітнього сектору.

Апробація результатів магістерської роботи було здійснено шляхом оприлюднення досягнутих результатів на V Міжнародній науковій конференції молодих вчених, аспірантів та магістрів «Культура і мистецтво: сучасний науковий вимір», яка проходила 4-5 листопада 2021р., тема доповіді «Заповідна справа як складова розвитку культурного потенціалу Вінниччини (на прикладі Державного історико-культурного заповідника «Буша»». Основні положення та окремі аспекти дослідження пройшли апробацію на трьох конференціях: Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція: «Буша - славетні сторінки історії» (с. Буша, 12 жовтня 2019р.); Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція: «Подільській оберіг – унікальне явище у становленні відродження каменотесного ремесла Дністровського регіону» (26 вересня 2020р.); Всеукраїнській науково-краєзнавчій конференції: «Печерні комплекси та храми Подністров'я» (с. Буша, Могилів-Подільський район, 18 вересня 2021р.).

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (86 позицій). Загальний обсяг дослідження становить 100 сторінок, з них 92 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Нормативно-законодавчі засади функціонування історико-культурних заповідників

За загальною кількістю пам'яток, наявністю шедеврів Україна належить до країн з багатою культурною спадщиною. Відповідно даних Міністерства культури та інформаційної політики України, станом на сьогодні, країна має «близько 180 тис. пам'яток культурної спадщини. З них загальна кількість, що перебуває на державному обліку 140.4 тис. пам'яток. З них – 9562 пам'яток, внесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України (914 пам'яток національного значення та 8648 – місцевого значення та 6 унікальних культурних об'єктів, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, які мають виняткову загальнолюдську цінність. На державному обліку перебуває близько 65 350 (52%) об'єктів археології, 44 496 (35%) – історії, 1 944 – монументального мистецтва (2%), 13 518 – архітектури та містобудування, 327 – садово-паркового мистецтва; 219 – ландшафтних об'єктів та 92 – об'єкти науки і техніки. В країні функціонує 65 історико-культурних заповідників» [проект Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухокої культурної спадщини http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245358162].

Охорона об'єктів культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань держави. Ефективна система заходів щодо збереження, реставрації і використання пам'яток культури та історії для теперішніх та майбутніх поколінь безпосередньо залежить від нормативно-законодавчої бази.

В незалежній Україні головним гарантом збереження пам'яток є Конституція України. Зокрема, в статті 54 Основного закону зазначається: «Культурна спадщина охороняється законом. Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становить культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами» [41].

Закон України «Про культуру», прийнятий 2010р. визначає правові основи діяльності в сфері культури, регулювання суспільних відносин, пов'язаних із створенням, використанням, розповсюдженням, збереженням культурної спадщини та культурних цінностей, і спрямованих на забезпечення доступу до них [68].

Протягом останніх десятиліть органами законодавчої та виконавчої влади прийнято низку нормативних і правових актів щодо заповідної і пам'ятко охоронної справи, що дозволило об'єднати значущі пам'ятки в історико культурні заповідники.

Неабияке значення для заповідної сфери стало прийняття Закону України «Про охорону культурної спадщини». В документі, виписано чітко й лаконічно термінологічні визначення, встановлено юридичну регламентацію в пам'ятко охоронній галузі, запропоновано класифікацію (за типом і видами) об'єктів культурної спадщини, вибудовано систему державного управління сфери культурної спадщини, окреслено повноваження центральних органів виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини, зазначено склад, повноваження науково-методичних, консультативних рад, громадських організацій тощо.

В Законі дано визначене поняття «культурна спадщина»: «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини. До об'єктів культурної спадщини віднесено «визначне місце, споруда (витвір), комплекс (ансамбль), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а також території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереженості, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність» [69].

В жовтні 2010р. набула чинності нова редакція Закону України «Про охорону культурної спадщини». Нові статті 33, 33-1, 33-2, 33-3 присвячені питанням створення, управління та функціонування історико-культурних

заповідників та історико-культурних заповідних територій. Зокрема зазначалось, що історико-культурним заповідником може оголошуватися «комплекс пам'яток з усією сукупністю компонентів, що становить культурну, історичну та наукову цінність, просторово, планувальну і функціонально виділений у структурі населеного пункту або локалізований поза його межами. Історико-культурним заповідником державного значення оголошується комплекс пам'яток, що має особливу культурну, історичну і наукову цінність, справив значний вплив на розвиток культури, архітектури, містобудування, безпосередньо пов'язаний з видатними історичними подіями. Історико-культурним заповідником місцевого значення оголошується комплекс пам'яток, що відображає характерні особливості історії, культури, архітектури чи містобудування окремого регіону або населеного пункту.

Залежно від домінуючого виду об'єктів культурної спадщини історико-культурні заповідники можуть бути історико-архітектурними, архітектурно-історичними, історико-меморіальними, історико-археологічними, історико-етнографічними». Окремо підкреслюється, що «у межах історико-культурного заповідника забороняється діяльність, що негативно впливає або може негативно вплинути на стан збереження об'єктів культурної спадщини, режим їх охорони та використання» [69].

Варто зазначити, що в Законі України «Про охорону культурної спадщини», визначено дві категорії пам'яток: місцевого та національного значення. Подальші неодноразові зміни до цього Закону залишили без змін класифікацію пам'яток за категоріями. На думку ж деяких вітчизняних дослідників з огляду на реаліє пам'ятко охоронної справи, доцільно було б запровадити три категорії обліку пам'яток: світового, загальнодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення [12].

В Законі визначено термінологію, види й типи заповідників та систему державного управління охороною культурної спадщини. За його допомогою здійснюється регулювання «правових, організаційних, соціальних та

економічних відносин» у сфері пам'яток охоронної діяльності. Державне управління у сфері охорони культурної спадщини покладається на Кабінет Міністрів України та спеціально уповноважені органи охорони культурної спадщини: центральні органи виконавчої влади, обласні, районні, окремі міські (Київська та Севастопольська) державні адміністрації, виконавчий орган сільської, селищної, міської ради і виписані їх повноваження щодо пам'яток охоронної діяльності, спадщини.

Окремо зазначалося про звітність і підконтрольність державних адміністрацій всіх рівнів відповідним органам виконавчої влади та центральним органам виконавчої влади, що реалізують державну політику в зазначеній сфері. Відповідно до цього 2012р. Кабінетом Міністрів прийнято постанову «Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій» [65]. Варто зазначити, що в цьому переліку відсутні рекомендації стосовно окремого підрозділу з охорони культурної спадщини. Більше того, не у всіх державних адміністрацій існують структурні підрозділи у сфері охорони культурних пам'яток. Логічним є висновок експертів, які стверджують, що відмінності організації державних адміністрацій на місцях є суттєвими і це перешкоджає створенню єдиної системи управління. Отже, важливою проблемою в сфері охорони пам'яток культури є відсутність на місцях органів охорони культурної спадщини.

Постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019р. затверджено Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України, в якому дана установа визначається головним органом в системі виконавчої влади, що забезпечує «формування та реалізує державну політику у сфері культури, охорони культурної спадщини, музейної справи, вивезення, ввезення і повернення культурних цінностей» [17]. Так, результати аудиту показали що органи місцевої виконавчої влади в порушення статті 6 Закону України «Про охорону культурної спадщини» не

звітують перед Міністерством про стан збереження об'єктів культури. Не можна не погодитись з висновком експертів, що: відсутність єдиного принципу формування органів охорони культурної спадщини у структурі держадміністрацій не дозволяє здійснювати загальнодержавне управління у цій сфері, призводить до незадовільної організації роботи із збереження об'єктів культурної спадщини та місцевому рівні. Зазначене потребує нормативного врегулювання шляхом виокремлення цього напрямку роботи підрозділів культури місцевих органів виконавчої влади» [32].

Відповідно до ст. 13 Закону України об'єкт культурної спадщини отримує статус пам'ятки після внесення його до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Отже, реєстр – це важливий документ державного обліку, з якого починається здійснення комплексу пам'яток охоронних заходів, що включають забезпечення збереження, утримання, використання, реставрації пам'яток тощо. Тому ведення Реєстру, порядок занесення до нього об'єктів культурної спадщини є важливим і актуальним як один із інструментів механізму державного управління охороною культурної спадщиною і формування державного управління її загальнодержавної служби. Логічно, що в наступній статті Закону визначені категорії пам'яток, які мають бути занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України національного і місцевого значення.

Виявлена велика кількість пам'яток культури та історії залишалася поза обліком і потребувала державної реєстрації. Відповідним наказом Міністерства культури України затверджувався порядок обліку об'єктів культурної спадщини, що запроваджувалася єдина система обліку пам'яток, незалежно від їх видів і типів. В наказі зазначалося, що: «облікова документація складається на об'єкт культурної спадщини та містить дані щодо його цінності, характерних властивостей, що становлять його історико-культурну цінність, етапів розвитку, просторових, функціональних характеристик, стану збереження, а також дані проведення досліджень. Облікова документація складається з облікової картки, історичної довідки,

матеріалів фотофіксації об'єкта, акту стану збереження» [62]. Зазначалося, що облікова документація до Міністерства культури України має подаватися у паперовому та електронному вигляді.

За думкою фахівців, процес внесення об'єктів історії та культури до Державного реєстру нерухомих пам'яток України є довготривалим і непростим. Він ускладнений вимогою подавати значну кількість документів та вимагає суттєві фінансові витрати на виготовлення необхідної документації. До сьогодні, близько 90 відсотків інформації про об'єкти культурної спадщини зберігаються у паперовому вигляді та розрізнено, документообіг залишається паперовий. Було б доцільно нормативно врегулювати питання спрощення системи обліку об'єктів культурної спадщини та покращення її якості шляхом запровадження електронного реєстру [35]. В Законі «Про охорону культурної спадщини» не передбачено запровадження електронного обліку пам'яток культурної спадщини, що теж потребує нормативного врегулювання.

За твердження експертів, і з ними важко не погодитись, нагальною є питання реформування обліку нерухомої культурної спадщини. Причинами називаються: відсутність у Міністерстві культури і інформаційної політики уніфікованої системи обліку та збереження пам'яток культури, відсутність вільного доступу до інформації щодо об'єктів історико-культурної спадщини, неможливість у вигляді відкритих даних надавати публічну інформацію. Все це унеможлиблює забезпечення якісної охорони культурної спадщини [32].

На вищому виконавчому рівні відбулося уточнення і коригування порядку визначення категорій об'єктів культурної спадщини. Так, Постановою Кабінету Міністрів України № 452 від 22 травня 2019р. (попередні Постанови 2001 і 2016рр. втратили чинність) затверджений порядок визначення цих категорій пам'яток. Зокрема зазначалося, що об'єкти культурної спадщини національного значення для внесення їх до Реєстру повинні: «зберігати свою автентичність (пам'ятка повинна значною мірою

зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні культурні нашарування) та мати одну або більше з таких ознак: мали значний вплив на розвиток культури країни; безпосередньо пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю людей, які зробили значний внесок у розвиток національної культури; репрезентують шедевр творчого генія, є етапними творами видатних архітекторів чи інших митців; витворами зниклої цивілізації чи мистецького стилю». Пам'ятки історії та культури місцевого значення повинні мати одну або більше таких ознак: «мали вплив на розвиток культури певного населеного пункту чи реєстру; пов'язані з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю людей, які зробили значний внесок у розвиток певного пункту чи регіону; є культурною спадщиною національної меншини чи регіональної етнічної групи» [61].

Закон України «Про охорону культурної спадщини» став важливим етапом в регулюванні низки питань щодо пам'яток історії та культури. Зокрема, зафіксовані принципово нові положення стосовно статусу пам'яток, встановлено поетапну процедуру їх державної реєстрації в спосіб внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, виписані особливості здійснення права власності на пам'ятки культури. В пам'ятко охоронному законодавстві стало принципово новим визначення джерел фінансування, положення щодо питань приватизації, оціночної вартості об'єктів культурної спадщини, звільнення від сплати податків благодійних внесків, що спрямовувалися на охорону культурної спадщини.

Прийняття Закону сприяло ліквідації протиріч в культурологічній сфері, приведено до міжнародних стандартів понятійно-термінологічний апарат.

Прийняття Закону зумовило позитивний крок в напрямку узгодження внутрішнього законодавства України з міжнародними правилами і стандартами, дозволило країні стати членом світового співтовариства, ефективно вирішувати низку питань пам'яткоохоронного характеру, поверненням та реституцією культурних цінностей в Україну.

Разом з тим, беззаперечним є те, що Закон не може вирішувати всі існуючі проблеми, регулятором виконання закону мають бути підзаконні акти. На думку Горбика В. негативним наслідком для пам'яткоохоронної сфери стало дистанціювання від активної діяльності Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, інших громадських об'єднань та формалізація їх функцій. Раніше, всі роботи щодо перебудови, знесення, ремонту пам'яток проводились за погодженням з пам'яткоохоронною організацією. Відсутність реальних важелів впливу на державні органи охорони пам'яток історії та культури мають негативні наслідки. Йдеться насамперед про землевідведення в історичних центрах міст, руйнації пам'яток, які через халатне та байдуже ставлення місцевої влади і невиконання своїх обов'язків, не були поставлені на державний облік, проведення псевдореставрації історико-культурних об'єктів, яка змінює не тільки внутрішній інтер'єр, а й зовнішній вигляд пам'ятки. Як наслідок – втрата автентичності об'єкта. Не працюють певні правові норми, які забороняють проводити роботи, що можуть нанести шкоду пам'ятці, історичному старовинному кварталу, змінити силует міста. Не спостерігається позитивних зрушень щодо вдосконалення законодавства в плані відповідальності за нанесення збитків історико-культурним пам'яткам, підвищення відповідальності посадових осіб за неправомірні дії чи бездіяльність [12, 30].

Важливим кроком щодо розширення правової основи пам'яткоохоронної діяльності став Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо збереження пам'яток культурної спадщини, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО», прийнятий 16 червня 2018р. Статті Закону окреслюють завдання державної політики у сфері охорони об'єктів всесвітньої спадщини, визначають правовий статус об'єкта всесвітньої спадщини, орган управління та повноваження органу управління об'єктом всесвітньої спадщини. Для нагляду за станом збереження пам'яток всесвітньої спадщини

запроваджується колегіальний орган - наглядова рада, порядок формування якої регламентується Типовим положенням про наглядову раду і затверджується Кабінетом Міністрів України [57].

Важливою складовою пам'яткоохоронної діяльності стала норма Закону, згідно якої власники об'єктів культурної спадщини незалежно від форми власності зобов'язані укласти охоронні договори з відповідною установою. В порядку укладання охоронних договорів встановлено терміни укладання документу з відповідним органом влади, зафіксовано «особливості режиму використання пам'ятки, види і терміни реставрації, консервації, ремонтних робіт, робіт з упорядкування її території» тощо. Окрім того, до договору обов'язково мають додаватися наступні документи: акт технічного стану пам'ятки, який поновлюється раз на п'ять років; детальний опис культурних цінностей і предметів, які належать до пам'ятки, знаходяться на її території чи пов'язані з нею і становлять цінність, визначається умови і місце зберігання та використання; план поверхів пам'яток-будівель і споруд у визначеному масштабі; за наявності - план інженерних комунікацій та зовнішніх мереж; генеральний план земельної ділянки, на якій розташована пам'ятка; паспорт пам'ятки.

Зазначалося, що у разі потреби проведення додаткових робіт щодо реставрації, консервації, музеєфікації пам'ятки та упорядкування її території, власник пам'ятки зобов'язаний подати науково-проектну документацію та отримати письмовий дозвіл відповідного органу культурної спадщини [63].

Варто зазначити, що тривалий час всі існуючі національні та державні історико-культурні заповідники керувалися нормативно-правовими документами, що безпосередньо стосувалися музейної справи та об'єктів культурної спадщини. Типове ж положення про державний історико-культурний заповідник було затверджено постановою Кабінету Міністрів України в липні 2003р. Положенні зафіксовані основні завдання заповідника, окреслені його права. Серед іншого, зазначається, що заповідник має право: «утворювати експертні групи, проводити конкурси, конференції,... має

переважне право на проведення екскурсій на його території та об'єктах,.. проводить свою діяльність відповідно до річного плану соціально-економічного розвитку, який розробляється ним самостійно». Окремо зазначається, що «Для розгляду питань охорони об'єктів культурної спадщини, проведення науково-дослідної, науково-методичної роботи заповідник може утворювати дорадчі органи, до складу яких входять його наукові працівники, провідні спеціалісти інших наукових та творчих установ і організацій, представники громадськості» [67].

Законодавче врегулювання питань особливостей управління безпосередньо історико-культурних заповідників та їх функціонування зафіксовано в Законі України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» 2010р. [56]. Так, в статті 33-2 визначено, що на посаду керівника адміністрації заповідника призначається особа, яка відповідає визначеним вимогам й пройшла конкурсний відбір. Термін дії повноважень керівника встановлено п'ять років, до проведення наступного конкурсу щодо заміщення посади. Функціонування історико-культурного заповідника забезпечує адміністрація, склад якої затверджує установа, до сфери управління якої належить заповідник. Цей же управлінський орган затверджує положення про адміністрацію заповідника, в якому окреслюються напрями діяльності, завдання та порядок управління заповідником.

Розробка та затвердження Кабінетом міністрів України Типового положення про адміністрацію історико-культурного заповідника відбулося лише 2013р. [66].

Документ визначає доволі широкі напрями діяльності і права адміністрації. Зазначимо лише деякі з виписаних Законом повноважень адміністрації: «проводити роботу з виявлення, фіксації, класифікації, складення облікових документів на об'єкти культурної спадщини, готувати документи для їх державної реєстрації; здійснювати науково-методичне керівництво під час проведення робіт з дослідження, консервації,

реабілітації, ремонту, пристосування і музеєфікації об'єктів історико-культурного заповідника та інших робіт на території історико-культурного заповідника, в зонах його охорони; виступати замовником робіт з реставрації та ремонту об'єктів історико-культурного заповідника та його майна; проводити роботи з комплектації та ведення обліку музейних зібрань; проводити експозиційну роботу; провадити інформаційно-видавничу діяльність; організовувати та координувати проведення наукових досліджень в історико-культурному заповіднику; вживати заходів до розвитку інфраструктури екскурсійного і рекреаційного обслуговування на території історико-культурного заповідника» [66] тощо. Попри чітке підпорядкування заповідника визначеному управлінському органу, адміністрація наділяється певною самостійністю: планує діяльність заповідника, основні заходи та напрями розвитку, визначає стратегію.

Традиційно болючим і невирішеним залишається для заповідної сфери питання фінансування. Робиться спроба нормативно-правовим регулюванням покращити ситуацію. Так, збільшуються дозволені джерела фінансування адміністрації заповідника. Окрім державного та місцевого бюджету, можливо використовувати благодійні пожертви та гранти.

Інновацією в діяльності історико-культурного заповідника стала можливість надавати платні послуги, перелік яких попередньо затверджується Кабінетом Міністрів України. Перелік послуг доволі великий і він розширюється в кожній наступній постанові. Так, відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними і комунальними закладами культури, що не є орендою» від 2020р. [60] можна виокремити послуги, які стосуються безпосередньо заповідників: «виготовлення та продаж у неспеціалізованих магазинах, через електронні системи продажу видань про фонди і діяльність.. заповідників, інформаційних продуктів, сувенірних виробів, значків, виробів народних промислів, декоративно-ужиткового, образотворчого мистецтва...; проведення фото-, відео- і кінозйомок

приміщень та інтер'єрів.. заповідників, територій та об'єктів музейних закладів...; обслуговування екскурсійних груп і окремих відвідувачів на території та у приміщеннях заповідників... під час огляду експозицій, виставок, тощо; відвідування заповідників, музеїв та виставок; надання послуг з тимчасового зберігання в заповідниках культурних цінностей, музейних предметів, предметів музейного значення, що перебувають у власності, користуванні юридичних та фізичних осіб після проведення обстежень, досліджень, консерваційно-реставраційних заходів; розміщення рекламної продукції під час проведення культурно-мистецьких заходів» [60]. Це далеко не повний перелік платних послуг, які дозволено надавати історико-культурним заповідникам.

Отже, в Україні в останні роки прийнято низку законів та нормативно-правових актів, які регламентують функціонування сфери охорони культурної спадщини, проводиться Державна реєстрація нерухомих об'єктів культури, реставруються, відновлюються пам'ятки тощо. Однак, культурна спадщина переживає не найкращі часи і перебуває в катастрофічному стані.

Об'єктивно оцінюючи ситуацію, Міністерство культури та інформаційної політики в запропонованому проекті «Концепції державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини» наголосило, що нагальною потребою є: «запровадження комплексної державної політики у сфері охорони культурної спадщини, метою якої є створення ефективної системи захисту культурної спадщини в державі, виявлення, використання її економічного, культурно-просвітницького, туристичного та іншого потенціалу, забезпечення провадження комплексної, послідовної та скоординованої діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських об'єднань із її реалізації» [42].

Для виправлення ситуації важливим є окреслення наявних проблем. В документі названі наступні: недосконалість правового регулювання; недостатність обсягів державного фінансування пам'яткоохоронної сфери; відсутність спеціалізованих органів охорони культурної спадщини на місцях;

відсутність спеціальної професійної підготовки та недостатня кількість кваліфікованих кадрів у сфері охорони культурної спадщини; відсутність інформаційної бази даних культурної спадщини; нерозвиненість державно-приватного партнерства у сфері охорони культурної спадщини; низький рівень залучення органами державної влади та органами місцевого самоврядування громадських інституцій, які репрезентують охорону культурної спадщини».

Звертає на себе увагу детальність, послідовність та логічність задекларованих в документі напрямів реформування сфери охорони культурної спадщини. Зокрема: «проведення повної інвентаризації об'єктів культурної спадщини за участю фахівців за видами об'єктів з метою виявлення зниклих, таких, що не підлягають використанню, визначення обсягу необхідних ремонтно-реставраційних робіт,... та їх орієнтовної вартості; впорядкування облікової документації на пам'ятки; формування системи органів культурної спадщини на місцях; використання інноваційних технологій та підходів у сфері обліку культурної спадщини; впровадження системних підходів до контролю за станом охорони і збереження об'єктів культурної спадщини, захисту традиційного характеру середовища; збереження єдності методологічних засад у сфері охорони культурної спадщини; формування та розвиток засад державно-приватного партнерства у сфері охорони культурної спадщини; налагодження обміну інформацією у сфері обліку, запобігання руйнуванню або заподіяння шкоди, забезпечення захисту, збереження, утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, ремонту, реабілітації, пристосування та музеєфікації об'єктів культурної спадщини; гармонізації містобудівного законодавства із законодавством у сфері охорони культурної спадщини; комплексного підходу до вирішення питань у сфері охорони культурної спадщини та органами містобудування та архітектури, економіки та промислового розвитку, екології, транспорту, благоустрою, майнового комплексу, житлово-комунального господарства». Це не весь перелік складових, запропонованої

системи реформування сфери охорони культурної спадщини, що унаочнює чисельність проблем та необхідність вирішення їх шляхом нормативно-правового регулювання.

На регіональному рівні регулювання питань ефективного функціонування туристичної галузі здійснювала «Програма розвитку туризму у Вінницькій області» розрахована до 2020р., Документом передбачалося: «розвиток інфраструктури туризму, сприятливих умов для залучення інвестицій, використання історико-культурного і туристичного рекреаційного потенціалу, етнографічних особливостей регіону, підвищення якості та асортименту туристичних послуг, розширення мережі туристично-екскурсійних маршрутів» тощо [70].

Як зазначається в програмі розвитку культури Вінницької області на 2018-2022рр. розробленої управлінням культури і мистецтв облдержадміністрації, сьогодні існують реальні можливості на регіональному рівні здійснити зміни в системі управління в сфері культури. Завдяки запровадженню процесу децентралізації змінюються управлінські методи, удосконалюються існуючі структури, збільшуються і покращуються послуги. Однозначно позитивним стала динаміка культурних процесів, які проявляються через появу нових каналів розповсюдження культурних явищ і ці явища інтегруються в суспільство і формують нову цільову аудиторію та зародження нових культурних явищ з використанням творчих інновацій, нових технологій та інструментарію.

В Програмі дана об'єктивною оцінкою поточної ситуації в сфері культури, виписані напрями діяльності, заходи реалізації, які корелюються з термінами запровадження. Серед завдань галузі названі: «формування єдиного культурного простору регіону, формування креативного класу, збереження і розвиток матеріальної та нематеріальної спадщини, трансформація та модернізація закладів культури, розвиток креативних індустрій та культурних стартапів» тощо. В основу програми покладено п'ять принципів: «патріотизм (принципи, соціальне відчуття, що формує стале

суспільство з єдиними культурними і моральними принципами); професіоналізм (сукупність теоретичних знань та практичного досвіду, що реалізуються в умовах розвитку конкурентоспроможного мистецького середовища; партисипація (максимально можлива міра наближення до громадян, надання повноважень вирішення питань на місцевих рівнях, участь у культурному житті та можливість самореалізації; перетворення (формування нових форм роботи, нових просторів на основі існуючих); промоція (просування та популяризація культурних досягнень в межах регіону та на зовні» [64].

Отже нормативно-правове регулювання культурного життя в Україні доволі розвинене. Це – закони, постанови, накази, розпорядження, загальнонаціональні й регіональні програми розвитку галузі тощо. Разом з тим, сучасний стан культурної і, зокрема заповідної сфер залишається незадовільними, що свідчить про декларативний характер законодавчої бази і відсутність належного контролю на вищому і регіональному рівні з боку влади.

1.2. Методологічні основи дослідження

Предметом магістерського дослідження є Державний історико-культурний заповідник «Буша», тобто установа, заклад на території якого розташовується комплекс пам'яток археологічного, архітектурного, містобудівного, етнологічного, мистецтвознавчого, природного характеру, які мають виняткову цінність. Вони розглядаються і як самостійні витвори мистецтва, і як пам'ятки історії та культури різних історичних епох, і як музейні експонати. Відповідно, повноцінний аналіз такого ансамблю пам'яток потребує комплексного погляду, що базується на позиціях культурологічного підходу. Культурологічний підхід обумовив загальну концепцію роботи, її структуру, зміст розділів, і складає методологічну основу даної наукової розвідки. Застосування культурологічного контексту

дозволило виявити багатопланову культурну інформацію, що міститься в пам'ятках культурної спадщини заповідника, на її основі реконструювати цілісну картину культурного і суспільного життя зазначеного регіону. Культурологічний підхід також передбачає вивчення потенціалу заповідника як креативного простору культури. Системний підхід дозволив аналізувати історико-культурний заповідник як систему, яка складається із взаємопов'язаних складових, кожний з яких має свої функції, особливості, історію і структуру. Під заповідником як системою ми розуміємо колекцію пам'яток як джерело інформації в єдності об'єктивних (природних, архітектурних, археологічних, мистецьких, етнологічних об'єктів) і суб'єктивних (світоглядна сутність вітчизняної культури) компонентів, багатопланову діяльність й оформлення її результатів у вигляді наукових публікацій, створення туристичної інфраструктури, різні напрями музейної роботи, що включає дослідження, зберігання, експонування об'єктів культурної спадщини, культурно-просвітню і комунікативну діяльність.

Діалектичний метод дозволив розглядати, скажімо археологічні чи природні пам'ятки в єдності історичного і логічного, окреслити важливе протиріччя в діяльності заповідників між змістом (культурно значимою інформацією, зашифрованою в об'єктах) і формою зберігання (недоступністю цієї інформації для широкого загалу). Для вирішення цієї суперечності необхідно дослідити причинно-наслідкові зв'язки названих пам'яток з іншими об'єктами культурної спадщини Державного історико-культурного заповідника «Буша» і розширення його можливостей щодо культурологічної діяльності. І, таким чином, вивести досліджувану установу на якісно новий рівень активно діючого заповідного комплексу. З цією метою були диференційовані й інтегровані окремі напрями наукової, експозиційної, культурно-просвітньої діяльності, результатом чого стала концепція реорганізації природних пам'яток із збереження давніх кам'яних форм в суб'єкт культурологічної діяльності.

При написанні роботи використані методи аналізу і синтезу. Прямий емпіричний метод застосовувався під час ознайомлення з об'єктами заповідника. Пам'ятки були поділені за тематикою і призначенням на окремі складові. Таким чином, з допомогою вивчення різних груп пам'яток вдалося реконструювати різні сторони культури місцевих жителів: суспільне, релігійне, мистецьке життя, етнологічні особливості тощо. Поєднання методів, використаних під час аналізу різних складових заповідника, варіювалося з урахуванням призначення і характеру об'єктів культурної спадщини. Елементарно-теоретичний аналіз і синтез використовувався для вивчення сутності досліджуваної установи: типологізації ансамблю, класифікації пам'яток і перспективи розвитку самого заповідника. Цей метод базується на припущеннях і причино-наслідкових зв'язках окремих складових

Метод термінологічного аналізу дав можливість проаналізувати основний термінологічний апарат дослідження. Цей метод дозволив виявити дефініції таких понять як заповідник, заповідна справа, історико-культурний заповідник і дійти до розуміння заповідника в якості суб'єкта культурологічної діяльності.

Під суб'єктом ми розуміємо активну перетворювальну, культуротворчу сутність заповідної сфери, що лежить в основі предметно-практичної і пізнавальної діяльності, джерело активності, спрямовано на об'єкти історії і культури. В даному розумінні заповідник, розглядається в якості уже не тільки як місце збереження комплексу пам'яток, але і як науково-дослідний і соціокультурний музейний комплекс з метою найбільш повної реалізації потенціалу заповідника в розвитку інтелектуального туризму в Вінниччині і Україні. Функціональний метод дослідження використовувався для диференціації основних напрямлень діяльності заповідника і виділення наступних функцій: дослідження, експозиційна, культурно-просвітня, соціокультурна. Пожвавлення цих функцій мають пробудити культурно-

творчий потенціал заповідних установ і перетворити їх суб'єкт культурологічної діяльності.

Конкретно наукові методи дозволили дати загальну оцінку культурно-історичної спадщини, представленій пам'ятками заповідника. Класифікаційний підхід дозволив сформувати фактуальну базу для побудови культурно-історичної систематики, що включає встановлення хронології. За допомогою цього методу упорядковано об'єкти заповідника, встановлено їхнє функціональне призначення, приналежність до певних епох. Метод еволюційної типології дозволив відновити розвиток типів окремих груп пам'яток, зокрема скульптурних надгробків, прослідкувати історичний хід культурної інформації, що передавався від покоління до покоління. За допомогою цього методу досліджено історичні події, процеси й явища в різних сферах і в різні періоди життя в регіоні, і в країні. Дескриптивний метод дозволив висвітлити різноманітну інформацію, що зберігається в пам'ятках історії та культури. Він допоміг оцінити ступінь збереження, пізнавальні можливості і функціональні призначення об'єктів досліджуваного заповідника як історичних джерел.

У випадку вивчення історико-культурної спадщини застосовувалися методи історичного дослідження, критично-об'єктивного дослідження, історико-правовий, порівняльно-історичний. Історико-культурну спадщину можна зрозуміти тільки в її історичному розвитку і хронологічній послідовності. Кожна епоха впливає на світосприйняття людей і формує їх нову історичну свідомість у зв'язку із економічними, політичними, соціокультурними змінами.

Активно використовувався ретроспективний метод, за допомогою якого можна було відтворити історію створення і використання пам'яток культури в далекому і недалекому минулому.

Історико-правовий метод використовувався під час систематизації інформації щодо законодавчої бази функціонування заповідних установ та пам'яткоохоронної діяльності. Завдяки цьому певний аспект дослідження

грубується на широкій джерельній базі: Законах України, постановах Кабінету Міністрів України, наказах Міністерства культури і соціальної політики, положеннях, концепціях розвитку тощо, що становить нормативно-правову основу і регулює діяльності заповідної сфери.

Метод порівняльно-історичний використовувався для висвітлення питань приналежності до історичних періодів об'єктів культурної спадщини, що є складовою досліджуваної установи.

Під час накопичення матеріалу і систематизації отриманих даних, застосовувався опис, що є складовою емпіричного методу. Отримані факти стали базою дослідження, стали основою для висунування теорій.

Для виконання поставленого в дослідження завдання, потрібно було розділити явище на окремі сегменти, всебічно їх вивчити, окреслити значення і вагу кожної складової у складі явища. Для цього застосовувався метод аналізу. Було проаналізовано масив документів поточного архіву Державного історико-культурного заповідника Буша, що дало можливість проаналізувати напрями роботи заповідника, виявити характер проблем, а також окреслити перспективи розвитку.

Соціально-психологічний метод дав можливість кваліфікувати вікові і соціальні групи музейної аудиторії з урахуванням особливостей їх образного і естетичного сприйняття і прогнозувати результати практично-духовного впливу на відвідувачів заповідника, що виникає в ході художньо-естетичного засвоєння об'єктів культурної спадщини, їх своєрідного осмислення й активного використання для формування естетичного смаку і культурно-освітнього рівня населення.

Соціально-психологічний метод поширюється на пізнання таких естетичних явищ, як інтуїція й уява, творче натхнення й емоційне засвоєння пам'яток культури та історії.

Інституційний метод дозволив досліджувати історико-культурні заповідники загалом, і заповідник «Буша», зокрема в якості соціокультурних інститутів. На наш погляд, призначення заповідників полягає насамперед в

реалізації специфічного ставлення людини до дійсності, що проявляється в прагненні до збереження предметів, цінних з точки зору культурних, пізнавальних, творчих запитів сучасного суспільства. Тому в даному дослідженні заповідник розглядається не тільки як установа, де знаходяться експозиції, побудовані на різнопланових матеріалах, а й досліджені функції, напрямків діяльності і роль заповідника в соціумі. Дослідження напрямків діяльності заповідників включають їх сучасні і майбутні, перспективні форми. Метод критичного аналізу дозволив оцінити сучасний стан досліджуваного комплексу пам'яток і музейної діяльності Державного історико-культурного заповідника «Буша», з'ясувати ефективність його соціокультурного впливу і ступінь підготовленості відвідувачів до творчого сприйняття культурного складку з урахуванням культурного й освітнього рівня населення. На основі критичного аналізу розроблені способи активізації діяльності заповідника і перспективні напрями удосконалення музейно-туристичної інфраструктури. Комунікативний метод наукового дослідження сприяв виявленню сутності інтегративних зв'язків між структурними елементами соціокультурної системи – спадщиною, туризмом. Це допомогло виробити спеціальну стратегію, спрямовану на популяризацію заповідників, підвищення ефективності їх наукової і культурно-просвітньої діяльності, розробку поза музейних комунікативних форм роботи з відвідувачами.

Метод моделювання дав можливість визначити програму роботи заповідника як суб'єкта культурологічної діяльності. Даний метод використаний і для висвітлення структурних складових заповідника, при розробці перспективних напрямків експозиційної, інформаційної, культурно-просвітньої, науково-дослідної діяльності Державного історико-культурного заповідника «Буша». Результатом стало створення концепції заповідника як повноцінного науково-дослідного, культурно-просвітнього комплексу, який гідно репрезентує культурний потенціал Вінниччини.

РОЗДІЛ II. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ОБ'ЄКТИ БУШІ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ

2.1. Історичне минуле Буші як передумова створення державного заповідника.

На території села Буша розташовуються унікальні пам'ятки природи, археології, архітектури і скульптури. Історія ж самої Буші є давньою, насиченою важливими подіями і славетними іменами. Це стало підставою для створення 18 серпня 2000р. Постановою Кабінету міністрів України Державного історико-культурного заповідник площею майже 7 га та 190 га охоронних земель.

Буша знаходиться за тридцять кілометрів від районного центру Ямпіль. Вона розташована на схилах і в низовині, а зі сходу, півночі та південного сходу оточена трьома мальовничими горами – Татарською, Лисою і Леськівкою, схили яких укриті лісами та чагарниками. В зелені потопають і неповторні береги Мурафи та її притоки Буші, яку ще називають Бушанкою. Скелі з природнього каменю – пісковика, які подекуди виступають поміж садів чи уздовж берегів, надають місцевості особливої чарівності.

Не території, яку займає сучасне село, люди жили упродовж тисячоліть. Це підтверджують археологічні розкопки, під час яких було виявлено кілька поселень розвинутої трипільської культури (IV-III тис. до н.е.), залишки культурного шару пізньої бронзи (II тис. до н.е.) і раннього залізного віку (початок і середина I тис. до н.е.) [6, 5].

У V-VIIIст. н.е. на території Буші та її околиць проживали племена східних слов'ян - тиверці та уличі. Так, в урочищі Підмета було знайдено їхнє поселення, яке виникло на місці колишнього поселення землеробів черняхівської культури.

У XII-XIIIст. Буша та навколишні села входили до Галицько-Волинського князівства. Як свідчать перекази, тут існувало давньоруське місто Краснопіль, яке монголо-татари зруйнували в середині XIIIст.

Назва поселення «Буша» вперше згадується в акті 1589р., коли канцлер Польщі і гетьман Ян Замойський придбав село у шляхтича Стефана Бушинського та його сестри Богдани за 800 кіп литовських грошей [7, 16].

В 1596р., Ян Замойський заявив, що козаками Северина Наливайка знищені книги гродські брацлавські, в яких були документи канцлера на право володіння маєтностями, в тому числі і Бушею [83].

Замойські робили спроби перейменувати поселення у Здіслав. Така назва села згадується в актах 1598, 1606 років [7, 17].

В ті далекі часи поселення, що знаходилося на південно-східних кордонах Польського королівства, було свідком численних ворожих нападів турецько-татарських орд. Так, у вересні 1617р. коронний гетьман Станіслав Жолкевський з 20-тисячним військом укріпився на високому, крутому березі Дністра, навколо Буші, де розташував свою штаб-квартиру. Тут, на кордоні Польщі він зупинив 100-тисячну турецько-татарську орду.

Ворожі армії довгий час протистояли одна одній. Після кількох сутичок, які приносили перемінний успіх сторонам, через два тижні, 26 вересня 1617р., був підписаний Бушанський мирний договір.

Першим і головним пунктом договору була обіцянка С. Жолкевського знищити козацтво, яке сміливими походами на Крим і до берегів Анатолії, наводило жах на підданих султана Османа II [3, 232].

Польща відмовилася від своїх прав на Молдавію та Валахію. В жовтні 1620р. С. Жолкевський, йдучи на місце своєї останньої битви під Цецору, в одному з листів пише до Томаша Замойського, що кілька десятків татар чи молдавських розбійників, вчинивши розбій навколо Буші, втекли за Дністер [45, 145].

Восени 1621р., славний козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, на чолі трьох тисяч козаків проводив до кордонів Волощини Константинопольського патріарха Теофана, який повертався на батьківщину з Московської держави.

У літописі Густинського монастиря, читаємо, що в «граді» Буші патріарх Теофан прочитав прощальні молитви усьому товариству, яке, стоячи навколійки посеред торжища, з великою шаною сприйняли їх. Гість розпрощався тут і покинув межі України.

1629р. Буша, що належала Томашу Замойському, сину Яна Замойського, стає вже значним містом і нараховував 360 димів [84].

Місто швидко розбудовується. Недалеко від міста видобували камінь, з якого виготовляли жорна, і чумаки продавали їх далеко за межами Східного Поділля. Чумаки з Бару і Буші їздили у Прикарпаття в Ланчин по сіль.

У цей час будується і Бушанська фортеця, яку очевидці тих далеких часів називали «Малий Кам'янець», порівнюючи її неприступність з відомою Кам'янець-Подільською фортецею.

Бушанський замок часто називали «Орлиним гніздом». Саме так про місто писав Михайло Старицький у повісті «Облога Буші»: «На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого прибережжя притулилось містечко Буша з твердинею-замком, що панував над околицею. На вузькім стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти цієї скелі розсипались, мов курчата, малесенькі селянські і міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків. Саме місто Буша, - цебто торговий майдан, - з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежене високим земляним валом і добрим частоколом. За містом уже почувався пригород аж до узбіччя: з двох боків його огортало провалля, з третього – вали, з четвертого – великий ставок...» [75].

В часи Козацької держави Буша стає форпостом українського козацтва. 1648р. у місто увійшли козаки Могилівського полку, який через рік влився у склад Брацлавського полку, до якого входили козаки Могилівської, Вільхівської, Яришівської, Ярузької, Березівської і Кирилівської сотень, а також козаки і жителі Серебрії, Козлова Буші та ін. [23].

В документах 1650р. згадується, що проїздом до Богдана Хмельницького в Ямпіль, у місті-фортеці побували послы російського царя П. Протасьєв та Г. Богданов [5]. Після приєднання України до Московії, бушанці були приведені до присяги.

1654 став роком, коли захисники Буші навечно записали в книгу історії Українсько\ держави славу героїчну сторінку. В цьому році місто-фортеця кілька разів оточувало польсько-шляхетське військо.

Так, наприкінці січня шість хоругв під командуванням полковника Окуня намагалися захопити Бушанську фортецю. У березні польське військо, що нараховувало вже 27 хоругв, очолюване знову Окунем, ще раз здобувало місто.

Звістку про цей наступ ворога знаходимо в листі Богдана Хмельницького: «Під Немировим та під Копіївкою з нашими вже билися. А зараз Бушу облягли, але їм відсіч дали» [18]. Бушанці разом з козаками, яких очолював комендант фортеці сотник Гречка, і на цей раз відстояли подільську стражницю.

В жовтні на чолі 30 тисячної армії почав свій каральний похід на Поділля коронний гетьман Станіслав Потоцький. Для більшої мобільності армію розділили на три частини під командуванням Станіслава Потоцького, Станіслава Ляндськорунського та Стафана Чарнецького.

Польській армії здалися міста Красне, Мурафа, Чернівці. Все, що було східніше Дунаєвець, жовніри піддавали знищенню. В умовах смертельної небезпеки до Буші потягнулися загоны опришків, козаків та молдавських повстанців. Як свідчить Веспасіан Каховський, учасник облоги, у місті перебувало 12000 осіб і 7 церков [39]. Оборону фортеці очолили полковники Гречка та Гавратенко, сотники Зеленський, Зависний та Махачинський.

28 листопада під стінами Буші з'явився передовий загін польського війська. «Прийшовши, того ж дня, до того місця, ми розставили сторожу. Сонце вже стояло високо. Перебуваючи на високій горі, ми мали одразу наступати, та по мірі наближення, ми почули якийсь гомін. Коли ми разом з

своїм паном-генералом ... і полком наблизились до мосту, помітили два загони козаків, які, гадаю, тільки-що прибули звідкілясь» [38].

Опришки і козаки зробили вилазку і в бою біля фортеці розбили хоругви передового полку. Здобута перемога викликала у захисників Буші велику радість. І з цієї нагоди бушанці вдарили дзвони семи церков.

Незабаром підійшов з основними силами Стефан Чернецький, почавши уважно вивчати систему укріплень, вишукуючи в ній слабкі місця. Польське військо почало свій наступ з боку брами. Спалахнув жорстокий бій. Поранених та вбитих з обох боків було багато. Так, відомо, що маршалок брацлавський Богуслав Волан, гербу «Ліс», був поранений, а полковник Вільчковський застрелений. Керівник облоги Стефан Чернецький отримав поранення в ногу [39].

Жовніри відчайдушно штурмували, а селяни, козаки, міщани і молдавські повстанці захищалися з небаченою мужністю. Але під тиском переважаючих сил ворога захисники міста почали відступати. Жовніри оволоділи валом та увірвалися у середину міста. Йшли бої за кожний будинок. У цей критичний момент, враховуючи напрям і силу вітру, козацький полковник Гречка наказав запалити будівлі в тилу поляків. Помітивши полум'я за спиною, яке швидко посилювалося і відрізало шлях до можливого відступу, жовніри здригнулися, послабивши натиск. Цим скористалися захисники міста, які з новою силою вдарили на супротивника. Саме в цей момент, у вирі запеклої січі було смертельно поранено німецького майора Гембарта, зазнав поранення С. Чернецький, загинуло чимало шляхтичів.

Польсько-шляхетські війська почали відступати і незабаром опришки та козаки повернули собі втрачені позиції.

В кінці дня 28 листопада під стіни міста підійшли всі сили коронного війська. Його гетьмани вирішили послати гонця з пропозицією скласти зброю. Опришки, козаки, міщани, всі, хто перебував в Буші, готувалися до останнього бою. Безсумнівно, вони усвідомлювали всю реальність трагічних

наслідків подальшої боротьби, розуміли, що кілька тисяч захисників неспроможні відбити наступ регулярної 30 тисячної армії з сильною артилерією. Але захисники вирішили битися до останнього, воліли краще загинути в боротьбі, ніж здатися на ласку жовнірів. Польські воєначальники вирішили розпочати генеральний штурм Буші з усіх сторін. При цьому Станіслав Лянцкорунський, хоругви якого розташовувались з боку Мурафи, наказав кіннотним злізти з коней і разом з піхотинцями та обслугою йти на приступ високих скель. Було залучено також різну обозну службу, яку використовували в найнебезпечніших місцях.

Після гарматного обстрілу жовніри рушили на укріплення міста. Розпочався відчайдушний бій, який тривав до кінця дня. Захисники Буші успішно відбивалися, зазнаючи великих втрат. Почала відчуватися нестача резерву. Полковник Гречка вирішив зняти частину опришків і козаків з валів, що прикривали місто з боку ставу. Під вечір Стефан Чарнецький, який був відомий серед еліти Польщі тим, що пропагував серед військових методи партизанської війни, помітив, що в цього місця значно послабився вогонь обложених. Перевіривши глибину води в ставку, поляки зрозуміли, що через нього можна завдати удару по Буші.

Чарнецький почав діяти рішуче. Для більшої гарантії успіху задуманого плану наказав розкопати греблю. Коли вода трохи впала, кілька польських полків стрімко подалася через став до палісаду і валів. Учасник облоги Веспасіан Каховський зазначав, що першим на одну з башт, біля ставу, вдерся хорунжий Балент, тримаючи штандарт Святого Михайла. Саме Балент потім геройськи загине у бою під Брацлавом [4].

Удар був раптовий і дуже сильний. Опришки і козаки, яких було тут не багато, почали відступати. Незважаючи на хоробрість, вони не могли зупинити атакуючих. Жовніри почали проникати до міста і в інших місцях. Та оборонці і не думали здаватися. Бій у палаючій Буші йшов за кожний будинок.

Загинули полковники Гречка та Гавратенко. Тоді захисники Буші, щоб не потрапити до рук ворога, почали самі підпалювати будинки і кидатись у вогонь.

«Шаленство охопило жінок, вони почали кидатися разом з дітьми у студні, йшли у вогонь хат з гордо піднятими головами, видиралися на високі скелі та кидалися з них. Жінка сотника Зависного, по смерті свого чоловіка, сіла на бочку з порохом і підпалила його, не бажаючи бути люб'язною іграшкою вояк» [38]. «Коли ляхи різали Бушу, дві дівки з косами в руках на мосту зарізали одного капітана-шляхтича. Одна з них, очевидно, була донькою другої, бо друга її мужньо обороняла...» [38].

Розлючені мужнім опором та великими втратами, жовніри не жаліли нікого, вбиваючи всіх без винятку. Всю ніч з 29 на 30 листопада 1654 року палало мертво місто, з якого ранком залишилися руїни та згарища.

«Цілу ніч палала Буша з сімома церквами, 12000 людей забито, мало хто врятувався, бо пильнувала сторожа, яка перехоплювала втікаючих. Від вогню ніч стала днем» [71].

Навпроти містечка, у скалах, була печера, де сховалось близько 70 осіб. По загублених речах сторожа знайшли криївку. Наказано полковнику Целярію їх здобути. Милостиве звернення та обіцянка подарувати життя не змусили їх піддатися. З печери продовжували їм відповідати пострілами. Тоді Целярій наказав направити в печери джерело, що протікало угорі, і затопити оборонців. Бушанці загинули, але не вийшли із печер. З Буші відлуння прокотилось по всій Україні. Видали гетьмани універсал, нагадуючи всім, щоб піддалися своїм панам, не чекаючи того, чого зазнала Буша [58]. «Правда і польське військо понесло значні втрати, але їх не жаль, зазначає Чарнецький, - бо такою ціною знищене місто здавна зване розбійничою норую, із знищенням Буші 130 міст і місточок між Дністром і Бугом впадуть до ніг короля і зложать йому вічне підданство» [13].

Події оборони Буші знайшли своє відображення в історичній повісті Михайла Старицького «Оборона Буші» (1891р.) та драмі «Облога Буші» (1899р.).

Ганебний «подвиг» здичавілих від люті магнатів та шляхтичів, німецьких ландскнехтів ліг чорною плямою на історію «лицарства польського». Цей злочин через сотні років, наприкінці ХІХст. не зміг не засудити навіть шляхетський історик Антоній Ролле. Описуючи бушанську трагедію, він наголосив:»... ми ще сьогодні не можемо без почуття сорому повторити згадки про те, що 6000 чоловік не зачеплених вогнем та кулями, польське військо вирізало впень, нікого не милуючи» [5].

Подвиг жителів невеликого міста продемонстрував світові ще раз, які сили має у собі народ, який стає на захист рідного краю.

З часом уцілілі жителі Буші почали повертатися до своїх згарищ, з'являються перші будівлі. Почався довготривалий і складний процес відродження міста, який у несприятливих історичних умовах розтягнувся на ціле століття. Вже в кінці 50 х років ХVІІ ст. в місті налічувалося біля 10 будинків. В цей час створюється Подільський полк, очолюваний О. Гоголем, до складу якого увійшли Буша та Яруга, очолюваний О. Гоголем. В кінці 1659 р. населення полку, в тому числі Буші, присягнуло на вірність представнику російського уряду М. Полянському. В Буші дало присягу 10 осіб на чолі з атаманом Стефаном. На початку 60 х років її чисельність значно зростає. За даними збору подимного в 1664 р. в місті його заплатили 45 димів, що засвідчує наявність в ньому щонайменше 270-300 мешканців [85].

У 1666р. доля знову привела у Бушу гетьмана Стефана Чернецького, який вибив ватаги козаків-подністровців, що повстали проти шляхти, на підтримку лівобережного гетьмана Івана Брюховецького.

І знову Бушу спіткала руїна. У листопаді 1672р. через село проїжджав мандрівник – дипломат Ульріх фон Вердум. У подорожному щоденнику він записав, що на місці колись значного міста він побачив напівзруйновану

церкву, млин і чотири хати. Мандрівник вказує, що лише 18 років тому місто зруйнували поляки, а через кілька років татари забрали з нього всіх мешканців, які ще там лишилися [19].

Нове народне повстання прокотилося по Україні. У 1702 році бушанці підтримали повстання фастівського полковника Семена Гурка (Палія). Коли воно зазнало поразки, мешканці Буші разом зі своїми ватажками Георгіцею Мультянином та Стефаном Рингашом перейшли за Дністер, у сусідню Волощину [2].

В наступні роки населення Поділля продовжувало боротьбу проти соціального і національного гноблення. Взимку 1734 р. повстання, що розпочалося Волині та Київщині, незабаром охопило Брацлавщину. Очолив рух Верлан, якого було обрано наказним полковником надвірних. Разом з ним діяли загони козацьких ватажків Григорія Медведя та Мартина Моторного. В цих загонах активну участь брали й бушанці. В цілому, протягом 1734 р. у Брацлавському воєводстві гайдамаки розгромили маєтки й покарали смертю близько 90 феодалів, які жорстоко визискували селян.

На початку 60-х років XVIII ст. гайдамацький рух продовжував наростати. Як своєрідний відгомін подій тих часів для Буші - Гайдамацький яр, що підходить до села із заходу.

Часті війни та стихійні лиха XVII-XVIII ст. значно спустошили Бушу та її округу. Тому відбудова тут, як і в інших районах Брацлавщини, протягом XVIII ст. проходила досить повільно. Вона практично охопила майже ціле століття. Головну роль у цьому процесі відіграло корінне, населення, яке поверталось у рідні місця, а також волинські та галицькі селяни, що втікали сюди від посилення феодального гноблення.

У 1756 р. на кошти прихожан Буші, на руїнах великого міста, побудовано велику дерев'яну церкву. Дзвіницею для нової церкви служила кам'яна старовина башта, стіни якої добре збереглися і на них побудовано 1756р. новий верх. Населення Буші швидко зростало, і вже 1760р. налічувалося 1804 особи, з них: чоловіків 905, жінок 899. До церковного

приходу, що носив ім'я архистратига Михаїла, належали 4 початкових школи, які були відкриті в примітивних пристосованих приміщеннях. Архівні документи свідчать, що в кінці XVIIIст. у Буші було два невеликих конезаводи, кам'яна школа, шинок, два млини. Кількість дворів складала 135 од., у яких проживало 658 жителів.

На початку XIXст. Буша мала досить розвинене виробництво деяких господарських предметів. Було розвинене виробництво гончарного посуду, посуду із скла, ковальське ремесло. Зберігається до наших днів назва «гуральня», де виготовлялися різні напої. Розвинені були шевське та кравецьке ремесло.

В той же час посилювалася панщина. У Буші панщина досягала чотирьох днів на тиждень. Крім того, існували ще й різні повинності. Природно, що антифеодальний рух на Поділлі 20-30 років XIX століття під проводом Устима Кармелюка знайшов свій відгомін й на Ямпільщини.

Як відомо, реформа 1861р., що скасувала кріпацтво, була далека від досконалості й оберігала інтереси, насамперед, поміщиків. Закономірно, що це викликало обурення і непокору з боку селян. Селянський рух охопив десятки сіл Поділля з населенням понад 40 тис. осіб.

Не стояли в стороні і селяни Буші, які своє незадоволення діями поміщика виразили відмовою від непосильної роботи на панщині. Це сталося восени 1961р., під час збору врожаю, коли наглядачі почали вимагати від селян-косарів особливо напруженої роботи. Селяни всі як один демонстративно залишили косовицю і заявили наглядачам, що вони вже знають про скасування кріпосництва. «Нам давно відомо про царський маніфест, а ви ще і далі примушуйте відбувати панщину», — говорили селяни. Місцевий поміщик вимушений був погодитися з розкріпачення, але роздавати землю селянам зволікав. Дещо пізніше поміщик дав згоду наділити селян найбільш непродуктивними землями. В першу чергу роздавалися землі вздовж Гайдамацького яру та на горбистій місцевості. Вкрай незадоволені селяни вирішили звернутися із скаргою до губернатора в Кам'янець-

Подільськнй. Це звернення-прохання писала вся громада, на зборах якої було вирішено делегувати до губернатора одного із мешканців села. В результаті селяни отримали позитивний результат: на клопотанні губернатор наклав резолюцію, вказавши пану переглянути скаргу і роздати їм землю [5].

Друга половина XIX ст. для Буші, як і для Поділля в цілому, була характерна зростанням різних промислів. Буша, завдяки наявності силурійських піщаних відкладень і талановитих майстрів, стала важливим подільським осередком щодо розвитку каменотесного промислу. Вироби бушанських ремісників: жорна, точила, кам'яні кільця для криниць, надмогильні хрести користувалися великим попитом як у місцевого населення, так і на подільських ринках. Писемні джерела засвідчують, що лише за 1884-1885 рр. у двох селах Могилів-Подільського (Винож і Олчедаєв) та п'яти селах Ямпільського повітів (Буша, Бандишівка, Дзигів Брід, Івонівка та Мервинці) було виготовлено 1150 жорен. Як свідчення минулого, різні частини кам'яних жорен можна і сьогодні побачити у кам'яних мурах садиб, а також вздовж вулиць Буші.

Отже, в історико-культурному аспекті Буша – один із яскравих прикладів проживання українського населення в регіоні Подністров'я з його своєрідним історичним розвитком. Як свідчать архівні документи, Буша часто опинялася в центрі подій, а її жителі своїми діями і вчинками творили героїчну історію краю, демонстрували стійкість і мужність в боротьбі проти ворога. Подією важливої історичної ваги, під час Визвольних змагань, стала битва під Бушею 1654р., яка продемонструвала непохитність характеру українського народу, його волелюбство і прагнення до справедливості. Саме такі події становили основу поступального й неухильного шляху українського народу до створення власної держави. Історія Буші – це історія не тільки Вінниччини, а й цілої України. З цієї точки зору створення в Буші державного історико-культурного заповіднику є обґрунтованим і важливим.

2.2. Природні й археолого-архітектурні пам'ятки Бушанського заповідника

Буша розташовується на унікальній території. Тут знаходяться не тільки пам'ятки старовини, місця, по'язані з історичними подіями, а й природні пам'ятки. Органічним доповненням державного історико-культурного заповідника є Гайдамацький яр.

Гайдамацький яр – це неповторне в природничому та історичному відношенні місце, розташоване по обидва боки крутосхилих долини р. Бушанки, неподалік її впадіння у р. Мурафу, на відстані одного кілометра від Буші.

Загалом, на площі 96.0 га охороняється мальовнича долина лівої притоки р. Мурафи – р. Бушанки. Унікальність цього природоохоронного долинно-річкового ландшафту – в незвичності представлення кам'яного царства земних надр – геологічних верств осадового та метаморфічного походження серед дубово-грабового лісу. Величезні брили вивітрених багатьма тисячоліттями пісковиків поодинокі та цілими групами застигли в найнезбагненніших позах, утворюючи дивовижні форми й композиції. В обрисах потужних уламків гірських порід можна побачити знайомих представників флори, фауни, казкових і міфічних персонажів. Таке хаотичне нагромадження химерно-мальовничого кам'яного валуння трапляється не часто. Унікальним воно є й для теренів Вінницької області.

Виділення 1975 року величезного каскаду вивітрених пісковиків зі скелями «Висяча», «Баран», «Гриб», «Гайдамацька» з печерами та іншими слідами руйнування гірської породи уможливило припинення видобування тут вапняків і пісковиків та сприяло оголошенню природно-заповідної території як «державної пам'ятки природи під загальною назвою – «Гайдамацький яр» [14].

Підставою для назви цієї місцевості стали реальні події XVIIIст. на окупованій Польщею (Річ Посполита) Правобережній Україні та були пов'язані з народно-визвольним рухом, що в 1768 р. вилився у повстання

проти польсько-шляхетського гніту під проводом Івана Гонти і Максима Залізняка, відомого в історії як «Коліївщина». Народні борці за звільнення від національного та релігійного поневолення (покатоличення), сформовані переважно із мешканців прилеглих до цієї території сіл, знаходили в природних печерах та вузьких проходах між велетенським камінням чудові схованки та укриття від негоди. З того давнього часу один із кам'яних велетів дістав назву «Гонтів камінь». За легендою, біля нього часто бував цей відомий ватажок селянського повстання.

Вірогідно, через те, що повстанців польська шляхта презирливо називала гайдамаками (від тюркського «гайде» - турбувати, чинити свавілля), місця їх базування, тобто лісо-камінне урочище в народі прозвали «Гайдамацьким яром».

Варто зазначити, що тут існує деяка невідповідність у використанні другої частини назви, яка вказує на форму рельєфу, яке не асоціюється з крутостінною вимоїною (каньйон), як результату діяльності тимчасових потоків. Тобто, природниче утворення не є яром, а класичним прикладом лінійного розчленування підстильної поверхні з допомогою постійного водотоку та формування відповідних елементів, властивих долині річка (русло, заплава, схили корінного берега). Витік р. Бушанки, винуватиці розчленування території теперішньої пам'ятки природи, знаходиться майже за 40 км. від вказаного яру.

Закладання у попередні тектонічні епохи глибинних тріщин сприятливо позначилось на формуванні підземних вод, які, виповнюючи тріщини та пори у давніх верствах гірських порід, утворюють єдиний водоносний комплекс із водами в продуктах порід кристалічного фундаменту. Підземні вони «Гайдамацького яру» є частиною водоносної системи Волино-Подільського артезіанського басейну. Давність геоструктури зумовила закладання водоносних горизонтів. У місцях їх вклинювання на поверхні з'являються джерела. В народі їх здавна називають «криничками». Більшість джерел так і називаються, і одному з них дісталось

власне ім'я «Гайдамацька криничка». Приурочене до схилу надзаплавної тераси лівого берега р. Бушанки, неподалік Висячої скелі, воно вже упродовж віків вабить до себе прозорою і чистою водою.

Внутрішньо надрова частина «Гайдамацького яру» є не менш багатою на незвичні у своїй красі форми рельєфу поверхні урочища. Передусім у кам'яному царстві вражає підземна порожнеча, яка представлена однойменною місцевою печерою. Вхід у печеру причаївся серед скелястих пісковикових валунів і дозволяє вільне проникнення у їх товщу на відстань до десяти метрів. У 1983р. спелеологи-аматори з Вінницького педагогічного університету додали до них ще 50 розвіданих метрів печери. За народними переказами значна за розмірами Гайдамацька печера відкривала підземний хід завдовжки близько 4 км і містила у його глибині криницю.

У минулому територія була добре залісена. Жалюгідні рештки лісової території на урвистих схилах «Гайдамацького яру» досі представляють еталонні екземпляри дуба черешчатого. На їх поважний вік вказують назви, дані їм місцевим населенням: Дідусь, Громовик тощо.

Нещодавно вхід до геологічної пам'ятки прикрасила чудова стела із викарбуваною в пісковику назвою, а також пам'ятний знак, встановлений за декілька сотень метрів від стели і безпосередньо біля верхніх східців упорядкованої стежини в образі символічного Бога неба Сварога (автори і виконавці: Василь Шевчук із Києва та Василь Слободянюк з Вінниці) [15].

Природні умови сприяли заселенню цієї території, починаючи з доби енеоліту. Таким чином, археологічні пам'ятки Буші привертала увагу дослідників здавна. Ще 1883 року В.Б. Антонович відкрив і дослідив скельне приміщення з наскельним рельєфом, відоме сьогодні як Скельний храм. Вивчення цієї унікальної пам'ятки продовжили археологічні дослідження 1961р. під керівництвом В.М. Даниленка, а в 1985 і 1987рр. широкомасштабні розкопки провів І.С. Винокур.

На території Буші та її околицях І.С. Винокур, провівши археологічні розвідки та зібравши численний археологічний матеріал, встановив, що після

трипільських племен тут проживало населення доби бронзи (II тис. до н.е.). Ним також виявлені поселення скіфського часу (VI-IV ст. до н.е., поселення черняхівської культури (II-V ст. н.е.), ранньосередньовічне слов'янське селище (V-VIII ст. н.е.), давньоруське поселення (XI-XIII ст.) та пізньосередньовічний замок і місто. Отже, щонайменше, від V тис. до н.е. на території сучасної Буші безперервно проживали люди [9].

Тривалий час вивченням історичного минулого Буші та її околиць, у першу чергу виявленням пам'яток археології, займався О.О. Пірняк, який тривалий час очолював заповідник «Буша».

Археологічні розкопки у Буші було проведені у 2005р. С.М. Рижовим та В.М. Потупчиком. У процесі розвідок відкрито і досліджено трипільську площадку на території середньовічного замку. Залишки житла було законсервовано, кераміку частково реставровано, а над розкопом зведено павільйон у вигляді трипільського житла, який став функціонувати як музей археології [36].

Протягом трьох польових сезонів 2007-2009 років розкопки проводила археологічна експедиція Вінницького педагогічного університету. На Замковій горі на площі 150 метрів було виявлено залишки трипільського житла IV тис. до н.е., незначні залишки чорноліської культури та залишки житла пізнього середньовіччя.

Отже, археологічні дослідження на території с. Буші підтвердили, що територія села в міжріччі Мурафи і Бушанки, була заселена, починаючи із середнього періоду трипільської культури. Тут виявлено матеріали Трипілья, чорноліської культури, скіфського часу, черняхівської культури, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. Всі знайдені артефакти поповнили археологічну колекцію фондів історико-культурного заповідника «Буша».

Унікальною пам'яткою археології в Буші є скельний храм IV-IX ст. Найбільша цінність храму – наскельний рельєф, вперше досліджений відомим українським археологом Володимиром Антоновичем 1883р. Саме в

цьому році за доручення VI Археологічного з'їзду В. Антонович дослідив печери, розташовані на березі Дністра та його притоках у межах Подільської губернії. Науковець зібрав матеріали більш ніж тридцяти печер, дослідивши тільки п'ятнадцять. Обстежені печери дослідник розділив на дві групи: перша – природні печери зі слідами явної штучної обробки та слідами перебування людини в самій печері; друга – печери, вирубані в скалах в історичні часи для різних культурних, культових цілей. Нас цікавить друга група печер і саме вони розташовуються неподалік сіл, серед яких вказується й Буша [72].

На VI з'їзді археологів в Одесі 1884 році вперше була оприлюднена інформація щодо дивної знахідки, розташованої на правому березі річки Бушанки.

В. Антонович в своїй роботі зазначає: «... в басейні Дністра є значна кількість значно пізніших печерних споруд, що виникли вже в історичний час; печери ці або висічені в скалі рукою людини для задоволення його культурних потреб, або, ймовірно виникли шляхом розширення і пристосування для нових потреб старих, первісних природних скальних розколин; проте у випадку як первісна форма давньої печери, так і будь-які сліди побуту її початкових мешканців зникли абсолютно, поступивши місцем новим, більш розвинутим вимогам життя. Як би перехідний тип від типу давніх троглодитських печер до типу нового християнського складає печера, що знаходиться в селі Буші, Ямпільського повіту.... Вхід в печеру лежить на невеликому майданчику, що оточений з усіх боків прямовисними скелями, що взаємно перетинаються під кутами різної величини. На південному кінці майданчика дві скали, перетинаються під гострим кутом, створюють неначе нішу. На верхніх краях обох скал, що утворюють кут, висічені глибокі горизонтальні вибоїни, на всю ширину скал, неначе призначені для того, щоб утримувати дошки дерев'яної стелі.

Потім, пройшовши цей кут, зустрічаєм вхід в печеру, стіні і стеля печери складається з гладких, рівних поверхонь гранітних скал. Довжина печери – 10 м., висота – 1,40 м., ширина в глибині печери – 2.20м., але в

напрямку виходу вона звужується і біля входу становить 70 см. В лівій стороні від входу висічена в скалі подовжена ніша, яка використовувалася як ліжко.... Просуваючись далі на схід від входу в печеру, ми зустрічаємо довгастий майданчик, оточений з трьох сторін скалами, на яких накреслені різночасові написи і зображення. На скалі довжиною в 6.50м., на всю довжину на верхньому краї висічені дві глибокі борозни, що слугували, ймовірно, для кріплення дерев'яної стелі. Нижче них накреслений квадрат і серед нього незрозумілий вензель, що складається з латинських літер R.O., і ще нижче в один рядок висічений польський напис *Ta Jaskinia odkryta przez W. Romualda OstojaOwsianego r.1824* (цю печеру відкрив Ромуальд Остоя Овсяний 1824 року). Між цією скалою і наступною скалою знаходиться проміжок довжиною в 2 м. і шириною 90 см., у північному його кінці до недавнього часу знаходився хід в іншу печеру, тепер зовсім засипаний землею і непрохідний. На скалі довжиною в 2.8м і висотою 2 м. вирізаний трикутник, з кружком всередині, нижче йде польський надпис: *Pamięć: 1524:R: d 3 Junii* (в пам'ять 3 червня 1524) і ще нижче, на всю ширину скали вензель и ще ни-же, во всю ширину скали, вензель $H \pm IS$. Напис на цій скалі, попри прописаний рік, за способом вирізки і креслення літер абсолютно однорідна з написом, позначеним 1824 роком, і, ймовірно, накреслена в один і той же час з нею.

Нарешті скала висотою в 2.30 м. і довжиною 3.20 м. покрита зображеннями значно більш давніми, виступаючими на скалі у вигляді високого рельєфу.

Статуя це зображує наступну групу: з одної сторони стоїть дерево без листя, що розділяється на чотири гілляки; на одній із гілляк – горизонтальній – сидить півень; під деревом стоїть на колінах людська фігура, зображена в профіль і віддалено нагадує своїм контуром кам'яні баби; фігура ця тримає в руках чашу, здійснює ніби то лібацію (безкровне жертвопринесення, треба). Позату за людською фігурою, стоїть фігура оленя з гіллястими рогами, остання притому поставлена, мабуть, як зображення не живого, а

монументального оленя, бо ноги його спираються на зменшено викуваний під ним п'єдестал. Між рогами оленя і півнем знаходиться квадрат у вигляді рамки, але зроблений не рельєфом, а видовбаний в скалі, що наводить на думку, що квадрат цей висічений неодноразово з рештою фігур, а ймовірно, значно пізніше. Висота рельєфу опуклих фігур в різних місцях неоднакова. Про давність походження рельєфу свідчить та обставина, що гранітна скала, на якій він висічений, вивітрилась після висічення нерівномірно, і на поверхні її утворилися глибокі поздовжні борозни, які перетинають рівно гладку поверхню скали і висічені на ній фігури [1].

Далі дослідник пише, що: «Стосовно рельєфу, що зображував групу, він висічений був, звісно, значно раніше, і переказів щодо часу його походження і про його значення не зберіглися. Ми не ставимо перед собою завдання коментувати значення цього рельєфу, наважимося все ж таки припустити, що зображена на ньому група являє сцену із слов'янського, що передувало християнству релігійного культу; на таке припущення нас наводить жертвне і символічне значення півня у слов'ян язичників... Символічне значення оленя, чи тура-оленя, що носить на рогах сонце, то різні символічні предмети, ми зустрічаємо в давніх колядках. Нарешті, схожість людської фігури із зображенням кам'яних баб вказує на давнє походження рельєфу» [1]. В. Антонович висловив припущення, але на них не наполягав і зауважував, що вони можуть бути передчасними.

Унікальність Бушанського рельєфу спонукала багатьох сучасних вчених робити його предметом дослідження. Г. Вагнер, І. Винокур, В. Даниленко, Р. Забашта, Б. Рібаков, О. Формозов - це повний перелік вчених, які займалися цим питанням. У 1961 році В. М. Даниленко провів археологічні розкопки Скельного храму. Найдені уламки ліпного давньослов'янського посуду стали підставою для датування пам'ятки VI – VII ст. н. е., і провів зв'язок зі східнослов'янськими племенами тиверців. Наскальне зображення він датував кінцем IX - початком X ст. н. е.

Більшість науковців відносять створення пам'ятки до часів язичницької Русі II – IX ст., але є думки і відносно пізнішого часу створення.

Експедиція І. С. Винокура з 1985 року працювала впродовж двох польових сезонів та провела розчистку всіх скельних розколин храмового комплексу. Вона виявила, що храм складається з чотирьох приміщень різної площі. Перше приміщення, найбільше, розміром понад 50 кв. м. Саме в ньому знаходиться композиційно-горизонтальний рельєф площею 9 м. кв. На рельєфі зображено дерево, на одній з гілок вибито зображення півня у профіль, повернутого ліворуч. Під деревом у профіль зображено стоячу навколішках людську постать. У руках, витягнутих перед собою та зігнутих у ліктях, вона тримає округлий предмет, можливо, чашу. За спиною людини, на вищому постаменті, зображення оленя, тулуб якого подано в профіль, а роги у фас. Посередині рельєфу, у верхній частині, вирізьблено прямокутну рамку, яка виділена подвійною рельєфною лінією. Посередині рамки частково зберігся напис, який В. М. Даниленко реконструював за фото, зробленим В. Б. Антоновичем у 1883 році: «Аз....єсмь...Миро-бог...жрец...Ольгов».

На протилежній від рельєфу стіні вибита горизонтальна ніша, що на думку Винокура, використовувалась, як місце для язичницьких підношень. Над нішею напис польською мовою, який в перекладі звучить: «Ця печера відкрита Ромуальдом Остоя Овсяним у 1824 р.». Над написом прямокутна заглибина. На північно-східній стіні вибито схематичне зображення всевидячого ока, а нижче напис: «В пам'ять про 3 червня 1524 року». Під написом зображено хрест з монограмою Христа з боків. Згідно з даними палеографії, написи створені одночасово [72]. Над рельєфом, на стіні, є повздовжні пази від дерев'яних перекриттів, які були над іншими приміщеннями комплексу.

Решта приміщень були відділені від центрального кам'яними стінами. Також було знайдено залишки печі. Третє приміщення – це коридор, що з'єднує всі приміщення. В четвертому приміщенні розчищено дві, вибиті у

скелі, ніші. На цій же стіні вибито латинськими літерами напис: «KAN. H . PEYUNIAN», що повторюється двічі. За припущенням дослідника – це звернення до Христа ченців-самітників, а четверте приміщення – своєрідна келія ченця.

При дослідженні верхніх ярусів скель, було виявлено руїни кам'яних фундаментів, що стало основою для припущення існування верхнього храму або каплиці, сторони якої були чітко орієнтовані за сторонами світу. При розкопках всіх кімнат було виявлено різночасовий керамічний матеріал, завдяки якому І. С. Винокур встановив загальну хронологію Бушанського скельного комплексу.

Найраніший період використання скельних приміщень належить до кінця IV - поч. V ст. - знахідки кераміки черняхівської культури, VI - VIII ст. - ранньослов'янської, XI – XIII ст. – давньоруської. Написи латинською свідчать про проживання в храмовому комплексі ченців-пустельників. Сюди ж відносять залишки каплиці. Завершення функціонування комплексу відносять до 1654 року, коли Бушу знищило військо Речі Посполитої. За ініціативи І. Винокура було побудовано 2008р. накриття над Скельним храмом [22].

Не можна обійти увагою і дослідження Р. Заремби, який зокрема зазначав: «Непереконливими є намагання деяких авторів тлумачити дату 3 червня 1524 року з меморіального польськомовного (точніше польсько-латинського) тексту, викарбуваному на північному простінку центрального приміщення *Pamięć: 1524:R: d 3 Junii*, як пряме або майже пряме свідчення конкретних подій в історії освоєння скельних розпадин, а саме: облаштування на цьому місці осідку (келії) монахів католицького ордену театинців, появи самого монументального рельєфу, присвяченого, за ще однією версією, пам'яті загиблих під час імовірного спустошення Буші наїзниками - татарами під час їхнього походу на подільські землі 1524 року. Названі припущення не отримують чіткого й однозначного підтвердження серед доступних нині археологічних, епіграфічних, іконографічних та

писемних джерел» [20, 81]. На думку вченого, спосіб виконання і накреслення літер на останньому тексті говорить про тотожність із написом XIXст.

Детальний аналіз результатів досліджень Скельного храму зробив В. Березняк. Науковець пише: «Залишений скит був невеликим; скоріше за все, тут жив один православний чернець-відлюдник. Про це свідчить двічі викарбуване на стінах сального приміщення прізвище. Літера Н – вказує, що житель печери був сином Господнім, тобто церковнослужителем. В 1987р. над скальною щілиною було виявлено фундамент будинку XVI-XVIIст., який був чітко орієнтований за сторонами світу. Вчені вважають, що тут колись стояла церква святої Барбари – Басі – Буше, і своєю появою вона зобов'язана рельєфу і його легенді. Одне можна сказати впевнено: люди тут жили не одну тисячу років. Складніше всього визначити час створення Бушанського рельєфу. Виявляється, шляхтич Овсяний не тільки знайшов зображення, а й відкопав його. Сучасні археологи вважають, що саме це через це зробити радіовуглецевий аналіз неможливо, бо датувати за органічним залишком, законсервованим в гранті чи піску, можна лише шар, відкритий недавно.

Ромуальд Овсяний залишив і ще одну загадку. В тексті його напису, вирубаного поряд з Бушанським рельєфом, повідомляється, що вона зроблена в пам'ять про події 1524 року. Що це за дата? Адже в зазначеному році в історії краю не зафіксовано жодної значної події, окрім татарського набігу. Аде київський професор Володимир Антонович, що досліджував 1883р. печерні монастирі Придністров'я, повідомив на археологічному з'їзді в Одесі, що сюжет, вирубаний на величезному валуні поблизу входу в невелику вузьку печеру, зроблений ще в дохристиянські часи. Академік Борис Рибаків, підтримував версію дохристиянського створення рельєфу, констатував, що подібного зображення немає ніде в світі... Лише в одному місці, в Болгаріє, є щось подібне, але з абсолютно іншим сюжетом, - так званий «Мадерський вершник», що датується VIII століттям... Окремі українські науковці стверджують, що Бушанський рельєф створений ще

раніше, в дослов'янську добу. Вони мотивують це тим, що подібне зображення не характерне для слов'янських традицій. Не підтвердилося і припущення, що рельєф був привезений із іншої місцевості, оскільки він вирізаний над поверхнею виступаючого із землі природнього каменю... Дехто із науковців зараховують Бушанський рельєф до пам'яток культури «язичницьких» часів. Вони вбачають складність композиції, її нерозгаданість в тому, що поряд із зображенням людини присутні зображення дерева, птаха, тварини.

Ростислав Забашта, слідом за істориком Формозовим і Сенцовим вважає рельєф пізньохристиянською пам'яткою. Р.Забашта думає, що тут зображений святий Онуфрій – один із шанованих святих на Русі, його зображення є і в київському соборі Святої Софії. А знайдені археологами предмети побуту і фрагменти кераміки науковець зараховує до пізнього середньовіччя» [21].

Отже дослідження науковців дали можливість встановити загальну хронологію Бушанського скельного комплексу. Найраніший період використання скельних приміщень відноситься до кінця IV – початку Vст., підтвердженням чого є знахідки кераміки черняхівської культури. Ранньослов'янська (VI – VIII ст.) та давньоруська (XI – XIIIст.) кераміки свідчать про функціонування комплексу у ці періоди. Матеріали XVI XVII ст., написи латинською мовою вказують на те, що тут жили ченці-пустельники. Знайдені залишки каплиці також відносяться до цього часу. Функціонування комплексу завершилося в 1654р., на момент нищення Буші військом Речі Посполитої

Більш детального огляду потребують такі пам'ятками Буші як залишки фортеці і міська ратуша. Вони становили основу середньовічної Буші. За їх допомогою можливо хоча б частково відтворити історико-архітектурний образ тогочасного міста.

На початку XVIIст. Буші був наданий статус міста. Соціально-топографічний вигляд її складався із замку, міста, передмістя та міських

околиць. Надзвичайно вигідне географічне розташування та його забудову, що мала форму видовженого трикутника, дві сторони якого омивали ріки, занотував у своєму щоденнику фрісландський мандрівник 1672 р., який здійснював тривали подорожі по Поділлю [73].

Територія замку, самого міста, передмістя, околиць мали вигляд своєрідного великого амфітеатру, який розмістився на високих та крутих берегах річки Мурафи. В XVII ст. військово-адміністративним центром та містобудівним центром Буші був замок. Він розташовувався посередині мису, що був утворений річками Мурафою і Бушанкою і захищеного з боку поля великим ровом і валом.

В плані замок мав прямокутну форму, його плаща становила 0,5 г. Замок мав величний, грізний і неприступний вигляд. Це враження посилювалося коли споглядали на нього з долини ріки, бо споруда піднімалася над рівнем води на 25-30м.

З опису України тих часів французького військового інженера Левасера де Боплана, знаємо, що: «замок в Буші мав шість башт. Бойові лінії кам'яних стін замку посилювали чотирикутні вежі, кожна з яких мала у своєму підземеллі пороховий льох. Вказані вежі сполучалися між собою підземними переходами. А по верху стін, які завершувалися зубчатими бійницями. З внутрішнього боку замку протягнувся бойовий хід» [10].

Із сходу замок був захищений земляним валом та ставком, утвореним високою земляною греблею, що перекривала річку Бушанку недалеко від її впадіння в ріку Мурафу. Із південного сходу замок захищав палісадник. До палісадника вела хвіртка, розташована у замковій стіні. Далі йшло передмістя, воно тягнулося від палісадника і до греблі, його захищали великі вали.

Потрапити в замок можна було через браму, що знаходилась з північної сторони. Поряд розташовувалися дві дозорні башти. Одна з них у XIXст. була реконструйована й її тривалий час використовували як дзвіницю. Саме вона найкраще зберіглася до наших днів. Квадратна у плані (7x7 м)

башта була побудована із місцевого каменю-пісковика на вапняному розчині. Під баштою зберігся льох (5 x 4 м), який, ймовірно мав підземні проходи до льохів замкових веж та мав вихід до міста. Підтвердженням цього є часті провалля різних місцях сучасної Буші [9]. Недалеко від башти знаходилась церква, фундаменти якої виявлені 1987р. Це був типовий для України XVI-XVIIст. триконховий храм, з прямокутним у плані нефом та двома напівкруглими конхами. Зі східної сторони він завершувався напівкруглою апсидою.

Обов'язковою складовою замку були господарські споруди, склади для зброї та провізії, колодязь, стайні казарма для залоги тощо.

Отже, оборонні, товсті кам'яні стіни замку, вежі з бійницями, розташовані по периметру замку були типовими для свого часу, відповідали вимогам військової техніки та можливостям ведення вогнепального бою.

Саме місто впритул підходило до замку у північно-східному напрямку, його територія займала близько 20 гектарів, а значить весь мис від замку до земляного валу та сухого рову, які захищали місто з напольного боку. Вдалий рельєф мису з поступовим його піднесенням, давав можливість бачити все місто як на долоні, що було вкрай важливо під час військових дій і захисту міста від ворогів.

Важливо зазначити, що до наших днів частково зберіглися напольний рів та вал. Ширина рову в різних місцях різна: від 10 до 15м. Висота валу коливається від 3 до 5 м. З північної та західної сторони міста стояли високі дозорні вежі та розташовувалися приміщення для сторожі. Не залишалися без захисту передмістя, його прикривали спеціальні захисні бастіони, що розташовувалися біля греблі з боку річок.

Західну частину міста захищав високий земляний вал із частоколом. Він тягнувся уздовж високого лівого берега ріки Мурафи від передміських укріплень до напольного міського валу. Вірогідно, що у західному міському валу знаходилася брама, через яку можна було потрапити до міста і яка перекривала дорогу до головної брами.

З північно-східної сторони міста знаходився другий земляний вал разом із частоколом. Він розпочинався біля греблі і йшов вздовж правого берега Бушанки, перед замком і доходив майже до скельного храму.

В'їхати до міста можна було тільки через Польні ворота. Вони розташовувалися у напольному валу на високій терасі лівого берега р. Мурафи. Місто з околицями сполучалося за допомогою підйомного мосту, що перекидався через рів від Польної брами. Ймовірно, до міста можна було потрапити через таємні вилазки, які робили передбачливі бушанці у валах. Ці таємні вилазки рятували жителів під час облоги міста [9].

Відповідно до вимог часу, такий єдиний комплекс, що включав в себе саме місто, замок та околицю становив досконалу і майже недоступну для ворога фортифікаційну споруду.

Головним композиційним центром у формуванні міста Буші служив торговий майдан. Він розташувався біля північної замкової стіни і тягнувся вздовж лівого берега р. Мурафи. Із письмових джерел відомо, що на майдані і околицях міста було сім церков із цвинтарями. Це свідчить, що в ті часи, Буша було великим процвітаючим містом. Майдан був центром економічного життя міста. Тут відбувалися торги, сходи, знаходилися споруди адміністративного призначення, ремісничі, торгові двори, лавки, пивниця, садиби заможних городян. За майданом йшли ремісничі квартали.

Городяни полюбляли силитися біля церкви. Тому навколо кожної із семи церков була щільна житлова забудова. Як правило, будинки незаможних городян були невеликими і критими гонтою та соломою стріхами. Проте траплялись і будинки з високими черепичними дахами.

Через усе місто, від замкової брами і через торговий майдан вела одна довга вулиця. Її перетинали декілька провулків, що утворювали таким чином невеликі квартали. Таке планування було типовим для середньовіччя і уявленням жителів містобудівним нормам та природним умовам розташування Буші.

Відповідно до подимного реєстру 1620 року в місті Буші нараховувалося 360 дворів, у яких проживало понад 2,5 тисячі городян. Для порівняння, в той же період чисельність димів у Вінниці - 787, Брацлаві - 596, Умані - 365, Кам'янець-Подільський 1500 житлових будівель [43].

Отже, Буша в першій половині XVIIст. була одним з важливих міських осередків як Поділля, так і Правобережжя України.

Важливою складовою історико-культурного заповідника є місцевий старовинний цвинтар, на якому поховані мужні оборонці Буші середини XVIIст. Знаходяться тут і кам'яні хрести XIX ст., вони є цінними пам'ятками народного каменяряства. Вони виготовлені із місцевого каменю-пісковіку, поклади якого в навколишній місцевості великі.

У XIXст. народний каменярський промисел у цьому краї був розвинутим. На виготовлення хрестів припадав найбільший відсоток серед продукції промислу. Кам'яні хрести вивозили для продажу далеко за межі краю, навіть у Київську губернію.

Хрести із Бушанського цвинтаря дозволяють простежити еволюцію їх форми впродовж століття. Хрести початку століття мають ретельно оброблену поверхню і відносно складну, але вишукану форму. Пам'яток цього періоду збереглося всього лиш кілька одиниць. У кінці першої половини століття запанувала велика монументальна форма у вигляді мальтійського хреста, яка комбінується з іншою формою – кола. Одночасно в цей період створено кілька форм простіших, але також комбінованих із колом. Саме ця простіша форма наштовхує на думку деяких дослідників, про її дуже давнє походження. Адже форма хреста і хрестоподібні елементи українському етносу були відомі задовго до появи християнства. Найвагомим аргументом на користь цієї тези є орнаментика, що добре зберіглася на подільських вишивках, в килимарстві, в кераміці, на писанках тощо [79].

В середині століття було створено кілька нових і несподіваних форм. У кінці століття форма кола в мальтійського хреста зазнає стилістичних

узагальнень і поступово набуває вигляду квадрата з закругленими кутами, або зникає майже зовсім.

У цей же час з'являється новітня традиція – на могилах починають ставити хрести із скульптурним зображенням розп'яття . Стилiстичні особливості таких хрестів - це унікальні пам'ятки автентичної народної скульптури. Це справжня наївна скульптура, яка стоїть в одному ряду із народним іконописом і має рівноцінну вагу як пласт народного художнього мислення і образотворення.

Кам'яні хрести в Бушанському заповіднику є цінні пам'ятки народного каменярства, наявність і вивчення яких дозволяють доповнити загальну картину народної культури.

Отже, на території заповідника «Буша знаходяться унікальні пам'ятки археології. В результаті досліджень науковцями виявлено предмети трипільської, чорноліської культур, скіфського часу, черняхівської культури, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. Ці артефакти стали основою археологічної колекції заповідника. Об'єктом культурної спадщини установи є скельний храм IV-IX ст., який функціонував до 1654р. Всесвітньо відомою пам'яткою є наскельний горельєф храму, він дедалі привертає все більшу увагу як дослідників, так і широкого загалу. Відвідувачі заповіднику зосереджують увагу і на пам'ятках архітектури - залишках фортеці і міській ратуші, які дають можливо відтворити історико-архітектурний вигляд середньовічного міста. Пам'ятки образотворчого мистецтва в Буші представлені скульптурою – кам'яними хрестами XVI-XIX ст. Вони є цінними зразками народного каменотесного мистецтва. Гармонійним доповненням пам'яток, створених руками людей є пам'ятки природи. Гайдамацький яр, що розташовується поряд з Бушею, має унікальний рельєф, віковий дубово-грабовий ліс, тисячолітні кам'яні валуни, які утворюють дивовижні форми і композиції. Такий комплекс пам'яток робить заповідник унікальним місцем не тільки району, а й регіону.

РОЗДІЛ III. КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЙ Й НАУКОВО ДОСЛІДНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «БУША»

3.1. Науково-дослідна робота історико-культурного заповідника

Історико-культурні заповідники – це унікальний тип закладу культури. Сучасний заповідник функціонує як установа, створена для забезпечення збереження, поновлення, вивчення і публічного представлення цілісних територіальних комплексів культурної спадщини, матеріальних і духовних цінностей в їх традиційному історико-культурному середовищі.

У віданні заповідників знаходяться окрім музейних предметів і колекцій ще й нерухомі об'єкти культурної спадщини, а також оточуюча їх територія. Заповідники за своїми функціями є комплексними установами, вони покликані зберігати в недоторканості не тільки археологічні, архітектурні чи меморіальні пам'ятки, але і власні історичні території. В Україні на сьогодні діє 65 історико-культурних заповідників. Один з них знаходиться на Вінниччині.

Варто зазначити, що Вінницька область багата на унікальні історико-культурні пам'ятки. Тут представлені всі категорії і види об'єктів культурної спадщини, 47 – садово-паркового мистецтва, 1 – ландшафтна. Згідно статистичних даних, на державному обліку перебуває 4330 пам'яток культурної спадщини. З них: 1897 – історії, 1739 – археології, 98 – монументального мистецтва, 548 – містобудування та архітектури, 47 – садово-паркового мистецтва, 1 -ландшафтна пам'ятка. До Державного реєстру об'єктів культурної спадщини національного рівня включено 138 об'єктів: 111 архітектури та містобудування, 19 археології, 2 монументального мистецтва, 7 історії [42]. Ще 215 об'єктів національного і регіонального значення, що не підлягають приватизації, потребують спеціального режиму охорони включені до Переліку пам'яток культурної спадщини України. Вважається, що Вінниччина залишається малодослідженою щодо виявлення нових об'єктів культурної спадщини.

Особливо це стосується пам'яток минулого, особливо археологічних. За даними науковців, понад 1500 тис. пам'яток археології ще знаходяться на землях Вінницького регіону і потребують виявлення і дослідження. Такі кількісні показники дали підстави зайняти Вінницькій обласні одне з перших місць в країні.

В регіоні є декілька територій, де знаходяться унікальні пам'ятки чи комплекси пам'яток природничого, архітектурного, мистецького, історичного характеру. 18 серпня 2000р. Постановою Кабінету Міністрів України № 1275 в Ямпільському районі селі Буша був створений перший, і поки що єдиний в області Державний історико-культурного заповідник. Заповідник має площу 6,68 га та 190 га охоронних земель. Пам'ятки заповідника мають виняткову цінність і охороняються державою [58].

На території заповідника знаходяться більше десяти археологічних пам'яток, датованих IV тис. до н.е. – VII ст. н.е. (багат шарові поселення трипільської, скіфської, черняхівської культур та поселення давньоруського часу); висічений в скелі дохристиянський та християнський храм V-XVIст. з унікальними художніми рельєфами; підземні катакомби; фрагменти оборонної фортеці XVI-XVIIст.; стародавній цвинтар з козацькими хрестами. А також парк кам'яної скульптури, який нараховує близько 300 витворів каменотесного мистецтва. 2004р. на території заповідника в старовинній хаті створений перший музей - музей побуту та етнографії «Подільська хата». Пізніше були відкриті музей «Народних ремесел» та Музей Археології. В 2018р. в приміщення колишньої пекарні відкрито Художній музей, в якому проходять виставки митців з всієї України, а 2019р. на території заповідника став функціонувати Музей Ткацтва.

В Положенні про адміністрацію державного історико-культурного заповідника «Буша», затвердженому 13 лютого 2017р. основними завданнями визначалися: здійснення заходів щодо охорони і збереження об'єктів установи, збереження і відтворення традиційного характеру його середовища та провадження науково-дослідної, культурно-освітньої

діяльності у сфері охорони культурної спадщини та музейної справи, а також туристичної діяльності.

В даному розділі зроблена спроба всебічно проаналізувати основні напрями діяльності заповідника. Варто наголосити, що відсутність у вітчизняній історіографії досліджень щодо функціонування заповідника «Буша», зумовило те, що основою для підготовки тексту стали першоджерела, а саме документи (плани, звіти, програми, концепції тощо) поточного архіву Державного історико-культурного заповідника «Буша».

З огляду на те, що заповідник визначається, насамперед як наукова установа, то головним видом її діяльності є науково-дослідна робота. Вона здійснюється в таких напрямках: пам'яткоохоронна діяльність (облік і комплектування фондів); проведення наукових досліджень краю з питань археології, історії, етнографії; участь в проведенні історико-археологічних експедицій; підготовка тез, наукових статей та оприлюднення їх в фахових виданнях; участь в підготовці і проведенні наукових, науково-краєзнавчих конференціях, семінарів з питань історії та культури; розробка тематико-експозиційних планів, побудова музейних експозицій і виставок; підготовка та проведення оглядових та тематичних екскурсій; підготовка науково-інформаційних видань з метою популяризації об'єктів культурної спадщини, що розташовуються на території заповідника; участь в розробці і реалізації наукових і культурологічних програм, що проводяться на регіональному і державному рівнях; розробка стратегії розвитку історико-культурного заповідника тощо.

Необхідною умовою ефективного функціонування будь якої установи, а тим більше наукової є склад співробітників, рівень їхньої професійної компетенції. Інформація щодо складу і чисельності працівників заповідника міститься в щорічних пояснювальних записках Адміністрації щодо кадрового звіту. З них, зокрема видно, що до 2016р. загальна кількість працюючих становила 18 осіб: з них 7 - спеціалісти, 11 – технічні працівники. Із загальної кількості спеціалістів - п'ятеро мали вищу освіту, двоє з них – фахову освіту

[37]. Штатний розпис на 2017р. скоротився на дві одиниці за рахунок технічного складу заповідника. Погіршилися показник щодо освітнього цензу спеціалістів: вищу освіту мали чотири особи, в тому числі за фахом одна особа. Адміністрація заповідника обґрунтовувала потребу збільшити штат працівників на чотири одиниці [55]. Вже 2018р. штат працівників заповідника становив 22,5 одиниць. Із одинадцяти осіб, які обіймали посади спеціаліста, лише п'ятеро були з вищою освітою, в тому числі за фахом дві особи, середню спеціальну освіту мали п'ять осіб, за фахом - дві особи [54]. Неоптимістично виглядала ситуація в 2020р. Загальна кількість працюючих становила 23 особи. Число спеціалістів - 11, з них: директор, шість наукових працівників, чотири – інших спеціалістів. Щодо освітнього рівня, то із одинадцяти спеціалістів четверо: директор, двоє наукових працівників і один спеціаліст мають вищу освіту. Тільки у одній особі, директора, диплом відповідає профілю роботи. Перебувають на посаді спеціаліста чотири особи. З них одна має вищу освіту, троє – середню спеціальну. Адміністрація заповідника ставила перед керівництвом питання про необхідність збільшення штатних одиниць спеціалістів на 3,5 ставки [53].

Можемо констатувати, що із збільшенням об'єктів культурної спадщини, відкриттям нових музеїв, розширенням напрямів діяльності заповідника відбувалося поступове, розширення штатного розпису. Разом з тим, освітній ценз співробітників залишався низьким, що є неприпустимим в сучасних умовах, і може негативно позначатися на компетентності та іміджу установи.

Одним із напрямів напрямом діяльності працівників є робота по комплектуванню фондів заповідника. Щорічні плани роботи установи дають можливість зафіксувати теми, за якими здійснюється комплектування фондів. Це: фрагменти трипільського посуду, декоративно-прикладне та ужиткове мистецтво подільських майстрів, столовий та кухонний посуд, особисті речі учасників АТО Ямпільщини та Бушанської територіальної громади, друкована продукція про Державний історико-культурний заповідник

«Буша» та Вінниччину, предмети подаровані музею побутові речі ХХ-ХХІст. [28].

Діяльність щодо збереженню пам'яток вимагає ретельності і методичності. Спеціалісти своєчасно обліковують нові надходження до музею, систематично ведуть записи в книзі надходжень, інвентарних книгах, спеціальній інвентарній книзі, книзі обліку науково допоміжного фонду, книзі обліку тимчасового зберігання. А також реєструються акти в «Книзі реєстрації актів» прийому постійного та тимчасового збереження, проводять розкладку нових надходжень на постійні місця зберігання з одночасним заповненням паспортів. Багато років поспіль проводиться робота по фотофіксації музейних предметів [49].

Впродовж всього періоду існування установи важливим напрямом роботи залишається формування музейної колекції. Основні джерелами її поповнення це – пошук та придбання різних предметів через фондово закупівельну комісію, етнографічні та археологічні експедиції, дарунки діячів культури і мистецтва, місцевих жителів.

Внаслідок пошукової роботи співробітників заповідника фондова колекція щороку поповнюється новими матеріалами з історії регіону, етнографії, археології тощо. З наведених нижче даних видно, що за останні роки, починаючи з 2015р. основний фонд установи поповнився на 563 одиниці зберігання, а науково допоміжний – на 831 предмет.

Статистичні показники	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Нові надходження до науково-допоміжного фонду	44	162	155	164	174	175
Нові надходження до основного фонду	73	89	115	118	120	121
Кількість допоміжного фонду	2234	2396	2551	2715	2889	3064
Кількість основного фонду	1272	1361	1476	1594	1714	1835

(Таблицю складено автором за Звітами роботи заповідника 2015-2020рр.)

Колекція основного фонду поповнювалася різноманітними предметами як: картинами, знаряддями праці трипільців, світлинами, вишитими

сорочками, рушниками, підвіконницями, килимами, керсетками, козацькими люльками (17 од.), козацькою зброєю (16 од), книгами, подарованою колекцією виробів народного мистецтва народів Мексики та Перу тощо. Поповнюють фонди заповідника вироби з каменю, скульптур, створених за останні роки: кам'яні столи, комини, корита, жорнові каміння, грудобої та багато чого іншого.

Однією з форм роботи, спрямованої на збереження культурної спадщини є експедиції. Співробітники заповідника приймають участь в таких дослідженнях. Так, протягом трьох польових сезонів 2007-2009рр. в Буші працювала археологічна експедиція Вінницького державного педагогічного університету. Під час досліджень виявлено матеріали трьох етапів розвитку Трипілля, чорноліської культури, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. Всі знайдені артефакти поповнили археологічну колекцію фондів заповідника [5].

В 2007р. в селі Буша відбулася всеукраїнська фольклорно-етнографічна експедиція, в якій взяли участь науковці Вінницького педагогічного університету ім. М. Коцюбинського, Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнології ім. М. Рильського, обласного центру народної творчості, в ході якої було зібрано вагомий матеріал. Учасники експедиції зазначали, що успішній роботі експедиції, підготовці й виданню матеріалів книги сприяли працівники історико-культурного заповідника [80].

Співробітники заповідника долучалися до участі проведенні науково-краєзнавчої експедиції, яка проходила 2013р. з ініціативи Національної спілки краєзнавців України.

Планами роботи заповідника декілька років поспіль передбачалося проведення етнографічних експедицій, відновлення робіт по проведенню археологічних розкопок на території Верхнього парку, проведення дослідження археологічного розкопу 2004р., поновлення ґрунтового дослідження Скельного Храму тощо, правда за умов відповідного

фінансування. В звітній же документації фактів їх реалізації знайдено не було.

Невід'ємними складовими науково-дослідної роботи заповідника це - підготовка та проведення оглядових та тематичних екскурсій. Різноманітність об'єктів культурної спадщини, що розташовуються на території заповідника зумовило розробку доволі великої кількості екскурсій. Тематику оглядових екскурсій звучать так: «Скельний храм – унікальна пам'ятка на Поділлі», «Оборона Буші 1654 року», «Подільський оберіг – поезія в камені», «Козацька Буша», «Каменярство на Поділлі», «Народне малярство краю», «Подільська писанка», «Від Трипілля до сучасності», «Витинанки – давні прикраси та обереги житла», «Духовна скарбниця народу», «Українська традиційна іграшка», «Вишиванка – прадавнє ремесло», «Килимарство на Поділлі», «Техніка стінного розпису в контексті української культури», «Гончарство» - і це далеко не повний перелік оглядових екскурсій, які пропонуються в історико-культурному заповіднику. Тематичні екскурсії не є сталими, їх назви та змістовне наповнення змінюється. Кожного року кількість екскурсій збільшується на одну або більше тем.

Огляд звітної документації дає підстави стверджувати, що в заповіднику професійно поставлений експозиційний напрямок роботи. Спеціалісти заповідника активно використовували наявні предмети археологічного, етнографічного, мистецтвознавчого характеру, вибудовували різні за характером, наповненістю, тематикою чи комбіновані музейні експозиції і виставки. Так, в звіті за 2019р. зазначалося, що працівниками установи було створено тридцять тематико-експозиційних планів, серед них: «Трипільське світобачення», «Історія Буші в світлинах», «Життя як килим, килим наче пісня», «Сучасне буття ямпільської писанки», «Сорочки – обереги з минушини в майбуття», «Магія цілющих гобеленів», «Код української нації», «Від зерна до нитки», «Сакральні символи Буші» тощо.

Варто зазначити, що кожного року тематично-експозиційні плани змінювалися, повторень не відбувалося. Плани реалізувалися в практичній площині, тобто створення експозицій та виставок.

Для будь-якої наукової установи обов'язковою складовою роботи є наукові дослідження, підготовка та публікація наукових робіт. Саме це визначає авторитетність, фаховість, компетентність співробітників і репрезентативність самої установи.

На підставі вивчення відповідних доступні (починаючи з 2014р.) документів поточного архіву ДІКЗ «Буша», можна констатувати, що цей напрям роботи не завжди був сильним місцем наукових співробітників. Певний час акцент робився на підготовці статей науково-публіцистичного характеру і розміщення їх у популярних виданнях. Разом з тим, варто зауважити, що тут прослідковується позитивна динаміка. Так, якщо в 2014 р. підготовлено і опубліковано одну статтю в обласному журналі «Вінничанка» [24], в наступному, 2015 році вже три, дві з них підготували наукові співробітники, одну - зберігач фондів заповідника [40; 23; 74]. В 2017 році співробітники опублікували дванадцять статей на шпальтах газет «Вінниччина», «Ямпільські вісті». Спектр питань, що висвітлювався був широким, а зміст близьким, цікавим і зрозумілим, про що свідчать назви публікацій: «Бушанський рушник – символ щасливої долі», «Звідки походить крашанка», «Інна Собко – про таємницю писанки», «Невигадані факти з історії Буші» тощо [30].

Дослідження суто наукового характеру підготовлене співробітницею І.В. Захарчук «Ямпільчани у вихорі буремних подій 1918-1919рр.» і надруковано в науковому віснику «Меджибіж» в 2017р. [26].

Про новий якісний рівень наукової роботи свідчить участь співробітників в наукових конференціях. Так, 2018р. четверо співробітників підготували і подали матеріали для участі в Першій ямпільській науково-краєзнавчій конференції, яка відбулася 28-29 вересня .

У 2019р. заповідник вперше за історію свого існування, став організатором Першої Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Буша – славетні сторінки історії», яка відбулася 12 жовтня. Конференцію організовано з нагоди відомої події - 365-річниці оборони Буші. Вона зацікавила краєзнавців з усієї України, в її роботі взяло участь близько 40 науковців. За результатами конференції вийшов друком збірник матеріалів, обсяг його складав 196 сторінок [6]. Наукові доробки трьох співробітників заповідника увійшли до збірника. Ще одна особа апробувала свої наукові пошуки на Всеукраїнській науково-практичній конференції, що відбулася на Львівщині у вересні 2019р. [76]. Загалом же, за вказаний рік опубліковано тринадцять наукових та науково-популярних досліджень [32].

На базі заповідника «Буша» 26 березня 2020р. проходила друга Всеукраїнська науково-краєзнавча конференція «Подільський оберіг – унікальне явище у становленні відродження каменотесного ремесла Дністровського регіону». Доповіді Процюк І. «Сакральність каменотесних ремесел і промислів Східного Поділля», Березовської Н. «Каменотесний промисел Буші», Процюк Г. «Витоки каменотесного ремесла в Україні», Собко І. «Використання каменю-пісковіку в побуті та будівництві», Собко С. «Сакральні символи та знаки бушанських скель» отримали схвальні відгуки й увійшли до збірника матеріалів конференції [51].

Як зазначалося в наказі обласного Департаменту гуманітарної політики, з метою розвитку і збереження історико-культурної спадщини Вінниччини адміністрацію заповідника «Буша» зобов'язували організувати і провести 2021р. Третю науково-краєзнавчу конференцію на базі своєї установи. Логічно, що організаційний комітет, окрім одної особи, складався із наукових співробітників заповідника. П'ять співробітників заповідника репрезентували свої наукові дослідження. До участі у конференції долучилися кандидати і доктора наук з Вінниці, Львова, Кам'янця-Подільського, Хмельницького. За результатами роботи конференції підготовлений збірник матеріалів [48].

Публікації співробітників Державного історико-культурного заповідника
«Буша»

Характер публікацій	2014р.	2015р.	2016р.	2017р.	2018р.	2019р.	2020р.
Науково-популярний	1	3	1	12	2	6	1
Науковий	-	-	-	1	4	7	6
Всього	1	3	1	13	6	13	7

(Таблицю складено автором за Звітами заповідника 2014-2020рр., що знаходяться в поточному архіві установи)

Статистичні данні, наведені в таблиці демонструють, що починаючи з 2018р. значно покращився такий напрям наукової роботи як самостійні наукові дослідження співробітників й оприлюднення їх результатів в різних виданнях. Поштовхом до цього стали конференції, робота по організації і проведення яких покладалася на адміністрацію заповідника. Апробація ж матеріалів досліджень на наукових заходах поза межами регіону чи фахових виданнях поки залишається на вкрай низькому рівні. Про необхідність покращити в кількісному і якісному сенсі рівень наукових доробок зазначався і в щорічних звітах заповідника.

Враховуючи все сказане, можна стверджувати, що Державний історико-культурний заповідник за роки свого відносно короткого існування має суттєві досягнення в науково-дослідній діяльності, що підтверджує його статус як наукової установи. Маючи невеликий штат наукових співробітників в заповіднику проводиться робота за різними напрямками: пошук, поповнення і комплектування фондів; створення нових фондів заповідника; проведення обліку нових надходжень; проведення досліджень краю з питань археології, історії, етнографії; пошук матеріалів для підготовки оглядових та тематичних екскурсій та їх проведення; створення тематично-експозиційних планів; організація і проведення наукових конференцій; підготовка і оприлюднення результатів наукових досліджень тощо.

Важливо зазначити, що складові наукової діяльності заповідника є серйозними, глибокими і вагомими, спрямовані на виявлення, вивчення,

охорону, збереження, а також популяризацію об'єктів культури, які є унікальними і безцінними з культурологічної й історичної точок зору.

Разом з тим, не буде зайвим спрямувати увагу співробітників на такі аспекти науково-дослідної роботи як: розширення тематики експозиційних планів, активізації участі в розробці і реалізації культурологічних програм і проектів, розробці і проведенні лекційної роботи, написанні сценарії заходів; участі в наукових заходах міжнародного і республіканського рівнів, поновлені проведення етнографічних експедицій.

3.2. Державний заповідник «Буша» як осередок культурно-просвітньої справи в регіоні

Культурно-просвітницька діяльність – це одне з ключових напрямів в роботі заповідників і вагомий компонент музейної комунікації, спрямований на реалізацію просвітньої, виховної і рекреаційної функції закладів. Цей напрям здійснюється на основі об'єктів культурної спадщини, експозицій, колекцій і виявляється в розробці і проведенні різноманітних видів і форм роботи з аудиторією. Розвиток культурно-просвітньої діяльності на сучасному етапі пов'язаний з динамікою соціальної ролі заповідників і трансформацією взаємодії заповідників і суспільства. Місце, яке заповідник займає в соціокультурній сфері, багато в чому визначається ефективністю саме цього напрямку.

На сьогодні, окрім традиційних заходів роботи, заповідник запроваджує інноваційні форми, що враховує сучасні запити відвідувачів. Також широко застосовуються інтерактивні й інформаційні технології, використовується міжнародний музейний досвід. Цільовими установками культурно-просвітницької діяльності варто назвати формування ціннісного ставлення до історичного і національного спадку, до музейних колекцій, виховання історичної свідомості і патріотизму. Одна із провідних завдань цього напрямку – організація спеціального середовища для відвідувачів як

простір пізнання і захоплюючого активного відпочинку, що розкриває творчий потенціал особистості і формує його ціннісні орієнтації.

Розглянемо детальніше культурно-просвітню діяльність Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Насиченою і різноманітною за своїм наповненням виявилася виставкова діяльність. Заповідник влаштовує виставки до різних свят: державних, міжнародних, релігійних, як, наприклад, до Дня Конституції «Вільна країна – вільна душа», Дня українського козацтва та Дня захисника України «Ми героїв нащадки», міжнародного Дня захисту дітей, до свята Стрітіння «Ярило, зірко небесна, ми діти твої» тощо.

Традицією стало проведення персональних виставок в Художньому музеї заповідника, який було відкрито 2018р. Тут виставляли свої полотна В. Пастернак, Г. Смага, родини Кізімових та Альошкіних, С. Телець, Н. Жук, О. Городинська, М. Крижанівський, М. Олійніченко Ю. Кафарський. За три роки функціонування в музеї проведено понад двадцять персональних виставок [49].

Завдяки виставковій роботі заповідника стало можливим ознайомлення широкого загалу з давніми традиціями гончарства, плетіння, килимарства, виготовлення народної іграшки-берегині ляльки-мотанки. Давні традиції відроджують і поширюють сучасні майстри: І. Собко, Н. Березовська, В. Слубський, О.Цибуля, Л.Конопля, О.Пірняк тощо.

Численні виставки присвячувались історичним подіям, етнографічним особливостям краю, народним традиціям. Зокрема до Дня пам'яті та примирення працює виставка «І тільки пам'ять горить як свіча». Загальновідомій події героїчної оборони міста Буші 1654р. під час Національно-визвольної війни Б. Хмельницького присвячується виставка «Тут земля кров'ю предків покроплена так, що цвісти на ній мусив би вже тільки мак...». До дня села заповідник влаштовує виставки «Спогади з минулого», «Історія Буші в світлинах», «Бушанські краєвиди», виставку поезій про Бушу [34].

Виставкова діяльність не обмежується лише територією заповідника. Подібні заходи проводяться у Вінниці, Одесі, Ямполі, багатьох селах Ямпільського і сусідніх районів області. Так, 2014р. в Одесі проведено виставку «Стильна лялька. Українська традиційна іграшка». В музеї образотворчого мистецтва м. Ямпіль проходили виставки «Хустка тернова – мамина мова» і «Мода від народу», на якій демонструвалася колекція старовинного жіночого одягу XIXст. Жителі села Оксанівка Ямпільського району мали можливість ознайомитися з експозицією «Одяг жителів Східного Поділля». В селі Клембівка проходила виставка під зворушливою назвою «І рушник вишиваний на щастя, на долю дала». Заповідник організував і проводив міні-виставку «Бушанські краєвиди», «Рушники Східного Поділля», «Аромо-гобелени» на святі «Купальський віночок» в селі Качківка Ямпільського району. В рамках Всеукраїнської культурно-мистецької акції «Мистецтво одного села», в 2008р. презентовано бушанські скарби: археологічні знахідки, килими з родинних колекцій, стародавні ікони, твори сучасних майстрів. Захід проходив в Національному музеї літератури України. Експозиція отримала схвальні відгуки столичних мистецтвознавців і дослідників старовини.

Експозиції заповідника демонструвалися на I й II обласних фестивалях народної творчості «Скарби Поділля» (2008, 2009), творчому звіті майстрів мистецтв та художніх колективів області «Благословенна земля моя, Вінниччина», що проходив в жовтні 2009 року в Національному палаці мистецтв «Україна» [5].

Одним із напрямів діяльності заповідника – є організація різноманітних свят. Успішність їх проведення залежить від професійності, здібностей і навичок організаторів. Проведенню заходу передувала велика і кропітка робота по написанню, обговоренню з затвердженню сценарію. Концепція свят, що проходив заповідник кожного року, змінювалася, удосконалювалася, доповнювалася новими елементами. Кількість заходів регулярно збільшується. Як, наприклад, в 2018р. започатковано свято

«Трипільська толока». Інформаційне його наповнення – це ознайомлення сучасників з давніми традиціями громадського життя наших пращурів, що базувалося на взаємодопомозі і підтримці. Урочистими заходами супроводжуються проведення свята до Дня захисника України, яке було започатковано указом Президента України 2014р. Почесними його гостями є учасники АТО села і регіону. Починаючи з 2015р. доброю традицією стало святкування 21 листопада Дня села. Дата вибрана не випадково, на цей день припадає свято Святого Михайла Архистратига, який вважається покровителем Буші.

Обов'язковою складовою роботи заповідника є участь та проведення культурно-масових заходів, які мають пізнавальний, виховний, культурологічний, розважальний характер. Серед них варто назвати участь у літературному вечорі до 200-річчя Т. Шевченка, Міжнародній акції «Ніч Музеїв», участь у фестивалі «Русалка Дністрова».

Заповідник активно використовує в своїй культурно-просвітній діяльності таку форму роботи, як проведення майстер-класів, що унаочнюють «оживлюють» процес пізнання, сприяють ефективному засвоєнню інформації. Традиційними і такими, що викликають зацікавленість стали майстер-класи з виготовлення писанки, народних іграшок, переважно традиційної ляльки-мотанки, витинанки, трав'яних gobеленів, виробів з глини, новорічних прикрас тощо. Кожен захід має свою особливість, свою привабливу назву. Заходів пізнавально-практичного характеру стає все більше. Так, Заповідник запровадив проведення творчих майстерень по ткацтву, майстерню «Запашна хлібина» - виготовлення борошна на ручному млині початку ХХ ст. замісу та випікання хліба. Важливо зазначити, що майстер-класи проводять співробітники заповідника чи місцеві жителі, які опанували технікою виготовлення різних виробів. Це - Балун А., Березовська Н., Козиняtko А., Конопля Л., Пірняк В., Радько І., І. Собко, Цибуля О. В результаті такої діяльності відбувається збереження

навичок традиційного народного мистецтва, а також поповнення фонду заповідника ексклюзивними виробами [31; 32].

Важливим напрямів роботи просвітнього характеру є проведення тематичних лекцій. Різноманітній за віком, освітою, уподобаннями аудиторії пропонувалися універсальні, проте завжди актуальні теми, як: «Міфи та легенди слов'ян», «Килимарство краю», «Релігія в житті українського народу», «Від Трипілля до сучасності», «Наївне малярство краю», «Витинанки – давні прикраси та обереги житла», «Хліб – рецепти наших предків» тощо. Кількісні показники щодо такого виду роботи можна прослідкувати починаючи тільки з 2017р. В цей рік працівниками заповідника було проведено 79 лекцій, як і в 2018р. Вже в 2019р. їх кількість становила - 53, в 2020р. – 24 [30; 31; 32; 33]. Пояснювалося це тим, що через епідеміологічну ситуацію запроваджувалися обмеження, які унеможлилювали протягом тривалого часу проведення певних заходів.

Незмінною популярністю серед відвідувачів заповідника користуються екскурсії. Цьому напряму роботи співробітники установи приділяли підвищену увагу. Вище вже зазначалося, що спектр тем оглядових та тематичних екскурсій, з огляду на можливості заповідника, його багаті зібрання колекції, об'єктів археологічного, мистецького, архітектурного, історико-етнографічного характеру вирізняється різноманітністю. Новою формою екскурсії став історичний квест «Легендарними стежками Буші» до Дня українського козацтва. Першими учасниками квесту були учні шостих класів Вінницького фізико-математичного ліцею [31]. Про велике екскурсійне навантаження на працівників заповідника свідчать дані, наведені в таблиці.

Показники діяльності культурно-просвітньої діяльності заповідника «Буша»

Проведено	2014р	2015р	2016р	2017р	2018р	2019р	2020р	Всього
Виставки	14	16	13	13	26	30	13	125

Екскурсії	546	770	1008	840	958	987	1081	6190
Майстер-класи	*	78	73	100	107	103	100	561
Лекції	*	*	*	79	79	53	24	235

*- відсутні дані в звітах.

(Таблицю складено автором за звітною документацією за 2014-2020рр. поточного архіву ДІКЗ)

Окремо можна виділити роботу культурно-просвітню роботу, яку проводить заповідник з дітьми та молоддю. Під час проведення заповідником будь-яких культурно-масових заходів, до їх участі обов'язково запрошуються школярі. Діти беруть активну участь в майстер-класах з писанкарства, килимарства, лялькарства, гончарства тощо. Заповідник спільно з Бушанським сільським клубом влаштовує заходи, розраховані виключно для дітей та молоді. Готується спеціальна програма «Заповідник школі» в рамках якої проводяться виставки, лекції, майстер-класи для навчальних закладів Ямпільського району. Декілька років поспіль заповідник спільно з Бушанською школою проводить історичний квест «Чи знаєш ти свій рідний край», який викликає схвальні відгуки. Напередодні Нового року співробітники заповідника влаштовують конкурс на виготовлення новорічної ялинки, який проходить під назвою «Ялинка без ялинки». Мета такого конкурсу-свята – збереження природи, насамперед, ялинкових насаджень, показати маленьким громадянам, що свято не обов'язково має бути з ялинкою, яку зрізали. Її можна замінити ялинкою, зробленою своїми руками із кольорового паперу чи пластиліну чи в загальні прикрасити домівку традиційною українською різдвяною прикрасою – дідухом. Дитяча творчість також є предметом експозиційного огляду. В Художньому музеї заповідника традиційно відбувається демонстрація робіт вихованців студії «Барви України» та учнів Бушанської загальноосвітньої школи. Проходять виставки малюнків вихованців дошкільного навчального закладу «Сонечко» Робота з

дітьми та молоддю доповнюється новими видами. Так, 2018р. на території заповідника відбувся Всеукраїнський зліт скаутів [31].

Як зазначається в звітній документації, особливістю роботи заповідника в 2020р. стали онлайн-заходи. Це різноманітні відео-екскурсії, виставки, майстер-класи з народних ремесл тощо. Розпочато декілька відео-проектів про майстрів народної творчості Вінниччини. Особливу увагу привернув цикл сюжетів «Бушанський скансен» та «Художники Поділля». В режимі онлайн протягом року проведено понад 90 заходів, які привернули увагу 52 тис. осіб [33].

Гарний досвід має заповідник в проведенні пленерів, тобто мистецьких заходів, що проводяться на відкритому повітрі. Так, 2007р. в Буші протягом трьох днів відбувся Всеукраїнський фотографічний пленер «Поділля». 23 фотографи, які приїхали з різних міст України фіксували унікальні пам'ятки заповідника і краєвиди села. За його результатами на виставці «Поділля - 2008-Буша» було представлено 80 кращих світлин [34].

Щорічно, починаючи з 2015р. працівники заповідника організовують пленер гончарів «Магічна глина». На захід приїжджають гончари з різних місць, виготовляють глиняні вироби на очах у присутніх. Так, 2018р. у пленері під назвою «Трипільське світобачення» взяло участь десять майстрів із Вінниці, Тульчина, Буші, Чернівецького району. Особливістю пленеру стали молоді майстри, студенти Тульчинського училища культури та вже знані майстри. Виготовлені митцями роботи поповнили фонди заповідника.

Всеукраїнський пленер скульпторів каменотесів «Подільський оберіг», що щорічно проводить заповідник, було започатковано в далекому 1986р. На запрошення ініціативної групи, громадськості Поділля до Буші з'їхалися скульптори з Одеси, Києва, Вінниці, Могилів-Подільського. До них приєдналися скульптори з самої Буші і навколишніх сіл. Утворена творча група своїм ентузіазмом, практичною роботою започаткувала культурно-мистецький і просвітній рух «Подільський оберіг», основним завданням якого визначалося зберігання, вивчення, популяризація культурно-

історичного надбання краю, консолідація творчих сил, зокрема, - народних майстрів каменотесного мистецтва. Буша стала місцем проведення пленеру тому, що каменотесне ремесло має тут давні традиції. Будинки, огорожі, криниці, та необхідні в господарстві речі – все це з каменю. Тому Буша приваблює скульпторів, художників і народних майстрів.

Перший пленер широко висвітлювався на шпальтах республіканської преси. Він став поштовхом до проведення подібних заходів в Києві, Одесі, Трускавці, Коломиї. Поширювався цей досвід і по Вінницькій області – білосніжні скульптури постали в Ямполі, Могилів-Подільському, в селах Гальжбіївці та Цекинівці Ямпільського району. [5].

Назву пленер отримав не випадково. Біля багатьох бушанських обійсть до сьогодні стоять кам'яні стовпи з вигадливими візерунками, що ніколи не повторюються. З давніх часів їх називали оберегами, вірили, що вони захищають від злих духів і нещасть.

Метою проведення Бушанських пленерів скульптури заповідник визначав створення парку сучасної монументально-декоративної скульптури в середовищі історико-культурної заповідної території з пам'ятками XIV-XVII ст., естетичне, художнє оформлення архітектурного простору сучасної сільської забудови й надання їй самобутнього вигляду на основі художньої культури й історичної пам'яті даної місцевості, краю в цілому. Ідея відродження каменотесного мистецтва була близькою і зрозумілою широкому загалу. Вибір неординарної форми проведення заходу, разом із якісним організаційним супроводом забезпечували визнання і підвищену увагу з боку митців і громадськості. Свідчення цьому ми знаходимо в засобах масової інформації, позитивних відгуках учасників пленеру [11; 81; 46].

У пленері традиційно беруть участь майстри з різних регіонів: Києва, Одеси, Львова, Херсона, Вінниці, Запоріжжя, Луцьку, Вінницької області. Дедалі до скульпторів-професіоналів долучаються майстри-аматори. Поруч із батьками працюють діти.

Кожного року заповідник визначає нову тему пленеру. Так, 2006 р. скульптори виготовляли пам'ятні знаки на могили видатних українців, які зробили вагомий внесок у вітчизняну науку та мистецтво. Так ожили в камені заслужений майстер народної творчості Тетяна Пата, один із засновників майоліки Григорій Денисенко, дослідник українського килимарства і ткацтва Адам Жук, майстриня дитячої іграшки Олександра Селюченко. З поміж вінничан були увіковічені класик українського гончарства Олександр Ганжа, народна майстриня живопису Ольга Леонова, заслужений майстер народної творчості Іван Падалка [5]. 2015р. назва заходу звучала: «Володимир Великий – творець європейського образу державотворення Руси-України» [28]. В наступному, 2016р. відповідно до визначеної теми: «Музика М. Леонтовича в камені», виготовлені майстрами скульптури прикрасили музей М. Леонтовича в с. Марківка Теплицького району Вінницької області [29]. Учасниками заходу 2017р. «Вказівники туристичних маршрутів» були майстри із Луцька, Запоріжжя, Львова, с. Івонівка Вінницької області. Вони утворили скульптурну композицію біля входу до Нижнього парку. Вона стала однією з цікавих об'єктів бушанського скансену [30]. В проведенні «Подільський оберіг - 2018» взяли участь майстри-каменотеси з усієї України. На фестивалі було представлено композицію з шести скульптур «Воїни світла». Скульптори творили образи воїнів-захисників нашої держави, починаючи з доби Київської Русі і до війни Російської Федерації проти України включно: «Князь Святослав», «Сама», «Дух революції», «Героям Крут», «Доля солдата», «Кіборг» [31]. 2019р. пленер присвячувався 365-річниці оборони Буші 1654р. Майстри зі Львова Лев Василь та Грицанюк Сергій відтворили образ великого українського письменника, етнографа, фольклориста Михайла Старицького, який написав повість «Оборона Буші». Створене погруддя письменника стало окрасою головної площі села [32]. Тему пленеру 2020р. «Пленер ветеранів. Пам'ять» реалізовували скульптори, які стояли біля витоків пленерного руху в 1986р. Олексій та Людмила Альошкіни, Олександр Пірняк, Юрій Кафарський,

Андрій Бугай, Сергій Донченко – ці люди - живі легенди каменотесного мистецтва в Україні. Вони створили композицію «Пам'ять», яка присвячена всім тим, хто був дотичний до пленеру і кого вже немає [33].

Робота співробітників заповідника щодо організації і проведенню пленеру мала результатом зростання колекції скульптур у своєрідному музеї під відкритим небом. Но сьогодні, Бушанський музей за кількістю скульптур є одним із найбільший музеїв такого типу в Європі. Роботи різняться за стилем. Тут застигли в камені сотник Тарас Зависний та його хоробра дружина Мар'яна, Гречко Опришко, козаки Михайло і Лесько. Тут є Перун, Велес, козак Мамай, Тарас Бульба, янголи, кобзарі, берегині, русалки й водяники, як невеликі штрихи до історії та міфології нашого народу. 2021р. темою проведення пленеру каменотесів визначено «30-ту річницю Незалежності України» [50]

Дослідивши культурно-просвітню діяльності Державного-історико-культурного заповідника «Буша» можемо стверджувати, що організація та проведення заходів установи вирізняється різноманітність методів і форм роботи. Просвітницький напрямок діяльності реалізується співробітниками заповідника як у щоденній практиці, так і до пам'ятних та визначних подій та дат. В полі зору підвищеної уваги традиційно є діти та молодь. Спеціально для цієї категорії відвідувачів організують лекції, уроки з краєзнавства, конкурси, екскурсії тощо, їх залучають до участі інших заходів Це дає можливість встановити тісний контакт з аудиторією, визначити її інтереси, потреби і своєю чергою сприяє розширенню світогляду молоді, поглиблює їх інтерес до навколишнього світу, краю, «малої» Батьківщини, розвиває активність та ініціативу, робить небайдужими і відповідальними громадянами своєї держави.

Заходи, які пропонують та здійснюють співробітники заповідника розраховані на різні категорії відвідувачів, вони є прямим й адекватним відображенням запитів населення. Тематика проведення свят, фестивалів, екскурсій, майстер-класів, пленер, квестів є різноманітною і може

задовольнити культурно-просвітні потреби вибагливих відвідувачів. А плани проведення заходів розрахований на те, щоб надавати послуги протягом року.

3.3. Рекламно-інформаційна та екскурсійно-туристична діяльність Державного заповідника «Буша»

Самобутність і різноманітність історико-культурної спадщини України обумовлює високу туристичну атрактивність країни, створює передумови для розвитку культурно-пізнавального туризму.

На сьогодні туристично-рекреаційна сфера регулюється цілою низкою законодавчо-правових актів: «Про туризм», «Про інноваційну діяльність», «Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року», «Стратегія сталого розвитку «Україна - 2020» тощо. На регіональному рівні, зокрема Вінниччині, розвиток туристичної галузі здійснюється відповідно до «Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року», «Програми розвитку туризму в Вінницькій області на 2017-2020рр», «Програми розвитку Вінницької області на 2018-2022 роки» тощо [70]. Як зазначається в проекті «Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027р»: «Територія області багата унікальною історико-культурною спадщиною, мистецьким, туристично-рекреаційним потенціалом, водними і ландшафтними ресурсами, самобутніми традиціями та звичаями. Це в поєднанні з вигідним географічним положенням є чудовою базою для розвитку найрізноманітніших видів і форм туризму та відпочинку, тому потенційно існують всі умови для належного розвитку туристичної сфери [77].

Зростає розуміння того, що туристична галузь ефективно впливає на розвиток економіки та соціальної сфери, є чинником покращення якості життя населення, розширення можливостей їх дозвіллевої діяльності.

Саме історико-культурні заповідники відіграють важливу роли у формуванні туристичного попиту і створенні атрактивного туристичного

іміджу, як регіону, так і країни. В цьому контексті важливим є вивчення питань екскурсійно-туристичної діяльності заповідної сфери на прикладі Державного історико-культурного заповідника «Буша».

Державний заповідник «Буша» розташовується на великій території з мальовничими краєвидами, унікальними туристично-екскурсійними об'єктами, що робить його привабливим для відвідування з точки зору ознайомлення з історико-культурної спадщиною, природним середовищем, проведення змістовного дозвілля, участі у заходах пізнавального, розважального оздоровчого характеру тощо.

Успішність туристичної діяльності забезпечуються рекламою та донесенням інформації до широкого загалу, потенційних відвідувачів закладу. Співробітники заповідника активно використовували засоби масової інформації, телебачення республіканського, регіонального, районного рівнів, соціальні мережі, рекламні відео-ролики тощо для популяризації об'єктів культури і мистецтва, а також інформування про проведення різноманітні заходів, до яких можуть долучитися бажаючі. Так, 2017р. співробітники брали участь у програмі «Ранок з Україною» (телеканал «Інтер»), «Сім чудес Вінниччини» (телеканал «Власно ТВ»), 2018р. в програмі «Нереальні історії» (телеканал 1+1); програмі «Мандруй своє» (телеканал «Еспрес ТВ»), програмі «Візуальна історія Ямпільщини» (Ямпільське державне телебачення), 2019р. «Бушанська пектораль» (телеканали «ВІТА», «ВДТ») тощо. З метою висвітлення проекту «Шляхами тканої Буші» 2020 р. в.о. директора заповідника Захарчук І.В. дано інтерв'ю на українському радіо «Голос столиці» та «Культура». Інформаційний супровід надавався під час зйомок роликів, присвячених заходам, які відомі вже далеко за межами Вінниччини: Міжнародному пленеру художників, пленеру майстрів каменотесного мистецтва «Подільський оберіг», Міжнародній акції «Ніч музеїв» тощо. Потужній культурний потенціал заповідника представлений послугами екскурсійного характеру, теж є предметом реклами. Так, екскурсія для школярів у вигляді історичного квесту «Легендарними стежками Буші»

стала об'єктом зйомок обласних телеканалів «ВДТ», «33» та місцевого Ямпільським телебаченням [30]. Неповторні і містичні Бушанські краєвиди звернули на себе увагу кіно митців, які обрали заповідник місцем зйомок фільму «Лісова пісня» за мотивами драми-феєрії Лесі Українки. Це спонукало багатьох до відвідування заповідника. Поширенню інформації щодо заповідника сприяє реалізація кількох відео-проектів про майстрів народної творчості. Популярними стали сюжети «Бушанський скансен», «Художники Поділля» тощо [33].

Певною мірою засобами рекламо-інформаційного характеру були статті популярного характеру, які готували науковці заповідника і розміщували на шпальтах газет і журналів. В окремі роки співробітники установи друкували до п'ятнадцяти статей краєзнавчого, історичного, мистецтвознавчого, етнографічного характеру. Матеріал подавався в оповідальній, доступній для широкого загалу формі. Для прикладу варто назвати декілька з них: «Бушанський рушник – символ щасливої долі» автор Клібановська В.В. («Вінниччина» №2 від 10.02 2017р.), «Світ писанки Собко Інни» (Ямпільські вісті від 10 квітня 2015р.), «Невигадані факти з історії легендарної Буші» (Ямпільські вісті» від 14 жовтня 2015р.) автор Захарчук І.В, «Казка від заповідника» (Ямпільські вісті» від 22.02.2017р.) автор Процюк І.І., «Трипільське світобачення» («Ямпільські вісті» від 15.02. 2019р.) автор Остапець М.В. тощо.

При ознайомленні з друкованими доробками науковців, звертала на себе увагу інформативна насиченість, наявність цікавих фактів, майстерність викладення матеріалу, що мало спонукати читачів до відвідування заповідника. Для прикладу, наводимо уривок із статті «Українська вишиванка – це «молитва без слів»: «...Колекція вишивки Державного історико-культурного заповідника «Буша» налічує більше сотні одиниць. Це і рушники, і сорочки, і нафрамниці. ... Надзвичайним експонатом є чоловіча сорочка др. пол. ХІХст. з умовною назвою «Золотисто-жовта». Шабак сорочки розшитий техніками низь та солов'їні вічка. Орнамент складають

ромби, що є символом Богині Рожаниці, які «засіяні» «зернинками» - «солов'їними вічками». Орнамент означає, що чоловікові бажають мати велику та багатодітну родину. «Щоб було діточок, як у небі зірочок», - казали колись... Для подільських сорочок характерні барвистість та розмаїтість кольорів і швів. Типовими є мережка «павучками», якою прикрашають вставки на рукавах, клинці. Поширеною на Поділлі є вишивка білим по білому, суцільним червоним або чорним кольорами... Вишиванка – це не тільки майстерне творіння золотих рук народних умільців, а й скарбниця вірувань, звичаїв, обрядів нашого українського народу... Як приємно бачити молодих людей, одягнених не в турецький ширвжиток, а в український національний одяг – вишиванки, плахти, крайки... Все-таки генетична пам'ять не спить...» [25].

Безумовно, на формування позитивного іміджу заповідника впливала й активна наукова діяльність співробітників. Зокрема три роки поспіль, починаючи з 2019р. на установу покладалася робота по організації і проведенню науково-краєзнавчих конференції. Підсумок наукових зібрань підбивали друковані матеріали наукових заходів [6; 51].

В напрямку популяризації можливостей заповідника здійснюється видавнича діяльність. Зокрема, співробітники розробляють тематичні буклети: «Скельний храм», «Музей Державний історико-культурний заповідник «Буша», «Парк кам'яної скульптури», «Замкова вежа», «Подільський оберіг», «Козацьке кладовище», календарів з краєвидами Буші», інша рекламна продукція. 2019р. побачило світ видання «Шляхами ткані Буші», яке являє собою збірку світлин, спогадів, вражень учасників мистецького однойменного проекту – переможця конкурсу «Малі міста – великі враження», започаткований Міністерством культури України. Літературні та фотоматеріали в своїй сукупності яскраво і різнобічно ілюструють етапи реалізації проекту і присвяченого популяризації та розвитку традиційного ткацтва сіл Бушанської сільської ради як елемента нематеріальної культурної спадщини [86].

Ефективним засобом залучення туристів до заповіднику є проведення Днів відкритих дверей. Як правило, ці заходи приурочують до свят: Міжнародного дня музеїв (18 травня)», Міжнародного дня захисту дітей (1 червня), давнього свята Івана Купала (22 червня), Дня Української Конституції (28 червня), Дня Незалежності України (24 серпня) Дня захисника України (14 жовтня). Послуги екскурсійного характеру надаються безкоштовно, відвідувачі сплачують тільки вхід до закладу.

В рамках туристично-екскурсійної діяльності неабиякого значення надавалося організації та проведенню фестивалів. Треба зазначити, що фестиваль – це, насамперед, актуальна форма соціокультурної діяльності людей, особливо молоді. В словниках ми знаходимо таке визначення фестивалю: «це показ, огляд досягнень якого-небудь виду мистецтва» [8]. Фестиваль безпосередньо пов'язаний з культурою, є невід'ємною її частиною як знаково-комунікативної системи. Він охоплює різноманітні масові дійства. Фестиваль являє собою унікальний зразок різнорівневого спілкування, відкриває можливості для ефективної комунікації, в результаті якої досягається розуміння між людьми. Багатофункціональність і багатогранність фестивалю обумовлюють його універсальність в сучасній святковій культурі. Одна з головних завдань будь-якого фестивалю – це внесок в культурне життя країни, регіону, селища, села. Під фестивалем ми розуміємо не тільки видовищний захід, але й активну взаємодію всіх учасників. Не випадково головна роль належить творчому процесу, який спирається на рівень майстерності учасників фестивалю. Сучасний фестиваль має в своєму розпорядженні чимало методів, реалізується в культуротворчих, культууроохоронних, рекреативних, просвітніх і комунікативних технологіях соціально-культурної діяльності і являє собою важливе соціокультурне середовище виховання. Разом з тим, важливо зазначити, що фестиваль це підвид культурного туризму. Як зазначається в «Програмі розвитку культури Вінницької області на 2018-2022р. розроблену управлінням культури і мистецтв облдержадміністрації»: «Фестиваль – як вид туризму подій,

покликаний задовольнити потреби людини в здобутті нової інформації щодо історико-культурного спадку обраного регіону подорожувань, в набутті нового досвіду в спілкуванні з місцевими жителями й пізнанні їх побуту, звичаїв, традицій, обрядів, мистецьких, літературних, архітектурних та інших надбань» [70]. Враховуючи наявний культурний ресурс заповідник «Буша» проводить активну роботу щодо організації фестивальних заходів. Так, в рамках проведення різдвяно-новорічних свят на території заповідника проходив обласний мистецький фестиваль «Різдво в Буші». На фестивалі кожен район області представляв новорічні вироби своїх майстрів, а також світлицю з вертепом. У 2018р. заповідник вперше взяв участь в Міжнародному мистецько-культурологічному фестивалі «Мальована хата». Учасниками заходу стали художники із Вінниці, Тульчина, Могилів-Подільського, Умані, Молдови. Реалізуючи фантазії на тему «Навіяне душею» митці прикрашали стіни будинків тематичними малюнками: «Сонячна хата», «Бушанські коти», «Вазон з оленями», «Молдовський мотив», «Наші боги», «Молитва до сонця» тощо. Вони стали однією з складових колориту села та є окрасою туристичних маршрутів бушанського заповідника.

2019р. заповідник став організатором Всеукраїнського фестивалю «Бушанська пектораль». В його рамках проводилося два міні-фестивалі «Магічна глина» та «Подільський оберіг. Літо». Безпосередніми учасниками стали шість каменотесів і чотири гончарі. Тема фестивалю «Казкові герої». Виготовлені скульптури прикрасили Вінницький обласний академічний театр ляльок, а кераміка гончарів поповнила фондіві зібрання заповідника «Буша».

Гарний досвід має заповідник в проведенні пленеру, тобто мистецького заходу, що проводиться на відкритому повітрі. Так, 2007р. в Буші протягом трьох днів відбувся Всеукраїнський фотографічний пленер «Поділля». 23 фотографи, які приїхали з різних міст України фіксували унікальні пам'ятки заповідника і краєвиди села. За його результатами на виставці «Поділля - 2008-Буша» було представлено 80 кращих світлин.

Розвитку туристичної справи сприяє розробка нових екскурсійних маршрутів. Так, 2020р. заповідник «Буша» разом з громадською організацією «Туристична Ямпільщина» реалізував проект «Легенди Тіраса й Морахви», ініціатором якого виступив директор інформаційно-туристичного центру м. Хмельницького Серій Толстіхін. В рамках проекту створено нові туристичні маршрути по Ямпільському району, розроблено гугл-карти, встановлено туристичні банери. Також заповідник і ТОВ «Товариство моделювання територій» підписали протокол про співпрацю для участі у конкурсному відборі проектів Українського культурного центру із наміром створення партнерства щодо спільного виконання проектів «Цифрова інфраструктура збільшення туристичної привабливості та доступності закладів культурної спадщини» та «Управління інтернет-інфраструктурою та діджитал-маркетинг для закладів культурної спадщини» [33].

Введеться робота по розчищенню русла річки Бушанки, і планується введення в експлуатацію туристичної стежки-маршруту «Буша невідома», яка з'єднає території заповідника «Буша» та геологічного заповідника «Гайдамацький Яр» Окрасою маршруту стануть виходи пісковіку силурійського періоду, старовинні кам'яні хрести, козацькі криниці, ландшафтні краєвиди Гайдамацького Яру. Будуть облаштовані зони відпочину.

Триває робота по створенню кластеру музеїв Ямпільщини, який об'єднає заповідник, Музей народних промислів та ремесл с. Гальжбіївка, Оксанівські крейдяні печери, музей лауреата Шевченківської премії В. Наконечного, музей виноробства, Козацьку зброярню, Ямпільський музей образотворчого мистецтва. Продовжується роботу по організації філії заповідника «Оксанівські печери» [34].

За підтримки громадських організацій Ямпільщини: «Дністровська Січ», «Всеукраїнське об'єднання учасників АТО та волонтерів», «Молодь Ямпільщини», громадської організації «Велес» планується заснувати патріотично-виховний туристичний табір «Козацький гарт».

Залученню відвідувачів сприяють такі види та форми роботи, як поновлення стаціонарних та організація пересувних виставок, проведення різноманітних заходів на кшталт свят, пленерів, акцій, конкурсів, майстер-класів тощо.

На території заповідника працює сувенірний кіоск, в якому реалізується сувенірна продукція: ткані вироби з логотипами заповідника або ткацької майстерні, еко сумки, магніти, кераміка, ляльки-мотанки, зроблені народними майстринями, буклети, листівки, збірники тощо.

Протягом останніх років відкрито музеї, експозиції яких приваблювали чималу аудиторію. Так, етнографічний музей функціонує з 2020 р., його облаштовано в старій глиняній хаті, де є справжня піч, якій понад ста років. Тут представлена колекція декоративно-ужиткових речей переважно ХІХст., вживаних в Східному Поділлі. 2019 р., заповідник взяв участь і переміг в програмі «Малі міста – великі враження» з проектом «Шляхами ткані Буші», що дало можливість за отримані кошти відремонтувати приміщення і облаштувати Музей Ткацтва. На день відкриття музею завітало понад чотирьох тисяч осіб [32]. Музей є своєрідним інтерактивним простором, кожен може знайти щось цікаве для себе. В музеї демонструються старовинні килими, верстаки, рушники, доріжки та багато інших речей. Бажаючі можуть спробувати попрацювати за верстаками, прослідкувати процес виробництва тканини. Як повідомляється на сайті заповідника: «Музей ткацтва дає безмежні можливості для реалізації проекту «Від насінини до тканини». Протягом 2020 року гості заповідника знайомляться зі зразками фарбувально-ткальних рослин: прядильна кропива, льон, бавовна тощо» [16].

Широкий спектр напрямів, форм, методів роботи співробітників спрямований на популяризацію закладу дав позитивні результати у вигляді збільшення відвідувачів заповідника. Про це свідчать дані таблиці:

Дані щодо кількості відвідувачів ДКЗ «Буша»

в 2014-2020 рр.

	2014р	2015	2016	2017	2018	2019	2020
--	-------	------	------	------	------	------	------

Кількість відвідувачів	30.08тис.	34.3тис	21.1тис.	22.5тис	36.8 тис.	37.2тис	22.7тис.
------------------------	-----------	---------	----------	---------	-----------	---------	----------

Низький показник кількості гостей заповідника 2020р. пояснюється об'єктивною причиною епідеміологічного характеру.

Заповідник «Буша», його унікальні пам'ятки, різноманітні заходи приваблюють дедалі більше іноземних туристів. Так, 2017р. заповідник відвідало 289 осіб, в 2018р. – 212, в 2020р. гостями заповідника стало 608 осіб [33]. Це туристи із США, Німеччини, Данії, Швеції, Італії, Іспанії, Великобританії, Польщі, Канади тощо.

Збільшення потоку туристів відбивається на сумі платних послуг, яку отримує заповідник. Якщо в 2014р. ця сума становила 37.4 тис. грн, то в 2020р. - 395 тис грн. [27; 33.].

Розширенню інформаційних можливостей допомагає сайт заповідника. Тут надається інформація про об'єкти культурної спадщини, відео-екскурсія, у вигляді реклами повідомляється про заходи, що плануються. Потенційні відвідувачі можуть ознайомитися з режимом роботи закладу, переліком платних послуг, їхньою вартістю, а також категоріями громадян, яким надається право безкоштовного входу до заповідника. Сайт зручний в користуванні, виконаний в спокійній кольоровій гамі, містить конкретну і повну інформацію, що теж працює на користь установі.

Ледь не першорядне значення для позитивного сприйняття заповідника має його впорядкована територія, відремонтовані приміщення, наявність необхідних для відвідувачів зручностей та місць відпочинку тощо. Із звітної документації видно, що протягом останніх п'яти років проводились роботи: поточний ремонт приміщень, доріжок, будувалися фундаменти під скульптури, добудовувались кам'яні огорожі нижнього парку. З метою покращення інфраструктури та туристичної привабливості закладу збудовано будиночок-касу, частково проведено роботи з ландшафтного дизайну верхнього парку, облаштовано місце для відпочинку гостей, встановлені столи та альтанку, на туристичних маршрутах встановлено лавочки та

ліхтарі, туристичні вказівники, по всій території встановлено інформаційні стенди та правила поведінки .

Отже, можна стверджувати, що заповідник використовував чималий арсенал способів, покликаних популяризувати установу як привабливий туристичний і рекреаційний регіональний осередок. В цьому контексті, першочергова увага надавалася проведенню інформаційно-рекламної кампанії. Тісна співпраця з телевізійними та радіокомпаніями, видавництвами газет і журналів республіканського, обласного, районного рівнів, численні інтерв'ю, участь співробітників у популярних програмах культурологічного, просвітницького, виховного, розважального характеру мали позитивні результати, сприяли збільшенню відвідувачів установи. Проведення Днів відкритих дверей, наявність рекламної продукції, як буклети, календарі, листівки тощо, якісно розроблений сайт з повною інформацією, в тому числі про перелік послугою, що надається, робило заповідник відомим далеко за межами регіону. На привабливий імідж заповідника впливала активна наукова діяльність співробітників, їх участь в організації і проведенні науково-краєзнавчих конференцій, апробації результатів досліджень в збірниках матеріалів конференцій, публікації в наукових збірниках, науково-популярних статей на шпальтах газет і журналів тощо. Впровадження нових форм роботи як то: організація і проведення пленеру, фестивалів, майстер класів, квестів тощо; ефективна виставкова, екскурсійна діяльність; упорядкування й облаштування території закладу, а також розробка нових туристичних маршрутів тощо сприяло покращанню туристично-екскурсійній атрактивності заповідника.

ВИСНОВКИ

Основними результатами магістерського дослідження стали висновки, що відповідають окресленим завданням.

1. В результаті роботи з'ясовано, що функціонування заповідної сфери забезпечує широка законодавчо-правова база. Вона насамперед складається із законів України: «Про культуру», «Про музеї та музейну справу», «Про охорону археологічної спадщини», «Про охорону культурної спадщини», нормативних документів, ухвалених Верховною Радою України, постанов уряду, рішень, програм, стратегій прийнятих і затверджених регіональними органами влади. На законодавчому рівні виписані термінологічні визначення, встановлено юридичну регламентацію в пам'яткоохоронній галузі, зафіксовано класифікацію об'єктів культурної спадщини, вибудовано систему державного управління, окреслено повноваження центральних органів виконавчої влади. На законодавчому рівні зафіксовано нові положення щодо статусу пам'яток, встановлено процедуру їх державної реєстрації в спосіб внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Принципово новим стало визначення джерел фінансування, оціночної вартості об'єктів культурної спадщини, звільнення від сплати податків благодійних внесків, що спрямовуються на охорону культурної спадщини тощо.

Хоча законодавче поле пам'яткоохоронної сфери представлено доволі широко, воно має певні прогалини, непослідовне і часто суперечливе. Так, не поновлюються окремі галузеві закони: про громадські форми контролю, про неприбуткові організації в культурній сфері; не достатньо врегульовано питання діяльності у сфері культурних індустрій, соціального захисту археологів, краєзнавців; неузгодженість із законодавчими актами, що регулюють інші сфери суспільного життя; наявність в законодавстві елементів виняткового права держави на регулювання розвитку сфери культурної спадщини, які поєднуються з демократичним правом суспільства впливати на її формування. Окрім того, частина статей законодавства у сфері

пам'яткоохоронної діяльності носять суто декоративний характер, не виконуються, призупиняються іншими законодавчими актами. Важливі положення базових законів щодо охорони культурної спадщини не екстраполюються на законодавчі акти інших сфер, як то адміністративної політики, податкової політики тощо. Серед недоліків варто назвати недостатній контроль з боку виконавчих органів влади за дотримання законодавства в сфері охорони культурної спадщини.

2. Методологічну основу роботи склав культурологічний підхід, що передбачав вивчення потенціалу заповідника як креативного простору культури. Застосування системного підходу дав можливість побачити історико-культурний заповідник як систему, що складається із взаємопов'язаних елементів, кожний з яких має свої функції, особливості, історію і структуру. Під заповідником як системою розуміємо колекцію пам'яток як джерело інформації в єдності об'єктивних (природних, архітектурних, археологічних, мистецьких, етнологічних об'єктів) і суб'єктивних (світоглядна сутність вітчизняної культури) компонентів, багатопланову діяльність й оформлення її результатів у вигляді наукових публікацій, створення туристичної інфраструктури, різні напрями музейної роботи, що включає дослідження, зберігання, експонування об'єктів культурної спадщини, культурно-просвітню і комунікативну діяльність.

Функціональний метод дослідження використовувався для диференціації основних напрямлень діяльності заповідника і виділення наступних функцій: дослідження, експозиційна, культурно-просвітня, соціокультурна.

У випадку вивчення історико-культурної спадщини застосовувалися методи історичного дослідження, критично-об'єктивного дослідження, історико-правовий, порівняльно-історичний. Активно використовувався ретроспективний метод, за допомогою якого можна було відтворити історію створення і використання пам'яток культури в далекому і недалекому минулому.

Історико-правовий метод використовувався під час систематизації інформації щодо законодавчої бази функціонування заповідних установ та пам'яткоохоронної діяльності. На основі критичного аналізу розроблені способи активізації діяльності заповідника і перспективні напрями удосконалення музейно-туристичної інфраструктури.

Результатом стало створення концепції заповідника як повноцінного науково-дослідного, культурно-просвітнього комплексу, який гідно репрезентує культурний потенціал Вінниччини.

3. Ретроспективний аналіз формування та розвитку історико-культурних пам'яток заповідника дав можливість констатувати наступне. Територія, на якій розташовується заповідник заселена людьми впродовж тисячоліть. Тут виявлено предмети трипільської, чорноліської культур, скіфського часу, черняхівської культури, ранніх слов'ян, періоду Київської Русі та пізнього середньовіччя. У XII-XIII ст. Буша та навколишні села входили до Галицько-Волинського князівства. Пізніше місто увійшло до складу Польського королівства. Потім приєднано до Московії. Буша була свідком й учасником подій, героїчних й трагічних, на які багата наша історія. Під час Національно-визвольної змагань під проводом Б. Хмельницького місто стало форпостом боротьби проти Польщі, і уславилася подією, відомою під назвою оборона Буші. Місто було зруйноване, героїчні його захисники не здалися ворогу. Бушанці в подальшому були активними учасниками боротьби проти соціального і національного гніту. Своєрідним відгомонам гайдамацького руху для Буші став Гайдамацький яр, що впритул підходить до села.

Отже, історичний поступ Буші зафіксований в пам'ятках, які сьогодні зберігаються в заповіднику і за допомогою яких відвідувачі можуть реконструювати історію краю і країни. Так, об'єктом культурної спадщини заповідника є скельний храм IV-IX ст., який функціонував в дохристиянську добу, пізніше використовувався християнськими ченцями до 1654р. Всесвітньо відомою пам'яткою є Скельний Храм, він дедалі привертає все

більшу увагу як дослідників, так і широкого загалу. Відвідувачі заповідника зосереджують увагу і на пам'ятках архітектури - залишках фортеці і міській ратуші, які дають можливо відтворити історико-архітектурний вигляд середньовічного міста. Пам'ятки образотворчого мистецтва в Буші представлені скульптурою – кам'яними хрестами XVI-XIX ст. Вони є цінними зразками народного каменотесного мистецтва. Такий комплекс пам'яток робить заповідник унікальним місцем не тільки району, а й регіону. Тому закономірним виглядають наміри і реальні заходи щодо внесення Державного історико-культурного заповідника «Буша» до матеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО.

4. З'ясовано, що Державний історико-культурний заповідник проводить активну науково-дослідну роботу, що підтверджує його статус наукової установи. Силами відносно невеликого штату науковців проводиться робота за напрямками: пошук, поповнення і комплектування фондів; створення нових фондів заповідника; проведення обліку нових надходжень; проведення досліджень краю з питань археології, історії, етнографії; пошук матеріалів для підготовки оглядових та тематичних екскурсій та їх проведення; створення тематично-експозиційних планів; організація і проведення наукових конференцій; підготовка і оприлюднення результатів наукових досліджень тощо. Разом з тим, активізації потребують такі аспекти науково-дослідної роботи як: розширення тематики експозиційних планів, активізації участі в розробці і реалізації культурологічних програм і проектів, розробці і проведенні лекційної роботи, написанні сценарії заходів; участі в наукових заходах міжнародного і республіканського рівнів, поновленні проведення етнографічних експедицій.

5. Результати дослідження культурно-просвітню діяльності заповідника «Буша» дають підстави стверджувати, що культурно-просвітня діяльність заповідника добре організована, проводиться на високому рівні і представлена різноманітними методами та формами роботи. Просвітницький напрямок діяльності реалізується як у щоденній практиці, так конкретно до

певних подій, дат чи свят. Підвищена увага заповідника спрямовувалася на роботу з дітьми та молоддю. Спеціально для цієї категорії відвідувачів організують лекції, уроки з краєзнавства, конкурси, екскурсії тощо, їх залучають до участі інших заходів. Це дозволяє встановити тісний контакт з аудиторією, визначити її інтереси, потреби і своєю чергою сприяє розширенню світогляду молоді, поглиблює їх інтерес до навколишнього світу, краю, «малої» Батьківщини, розвиває активність та ініціативу, робить небайдужими і відповідальними громадянами своєї держави.

Заходи, які пропонують та здійснюють співробітники заповідника розраховані на різні категорії відвідувачів, вони є прямим й адекватним відображенням запитів населення. Тематика проведення свят, фестивалів, екскурсій, майстер-класів, пленер, квестів є різноманітною і може задовольнити культурно-просвітні потреби вибагливих відвідувачів. А план проведення заходів розрахований на те, щоб надавати послуги протягом року.

6. З'ясовано, що заповідник активно працював в напрямку популяризації установи як привабливого туристичного і рекреаційного регіонального осередку. Першочергова увага надавалася проведенню інформаційно-рекламної кампанії у вигляді численних інтерв'ю, участі науковців у популярних програмах культурологічного, просвітницького, виховного, розважального характеру. Цієї ж меті слугували проведення Днів відкритих дверей, поширення рекламної продукції (буклети, календарі, листівки, сувенірна продукція, виготовлена власноруч працівниками заповідника з логотипами закладу), наявність сайту, на якому репрезентувалися всі заплановані заходи тощо. Привабливий імідж заповідника формувала активна наукова діяльність співробітників, їх участь в організації і проведенні науково-краєзнавчих конференцій, апробація результатів досліджень в збірниках матеріалів конференцій, публікації в наукових збірниках, науково-популярних статей на шпальтах газет і журналів тощо. Впровадження нових форм роботи як то: організація і проведення

пленеру, фестивалів, майстер класів, квестів тощо; ефективна виставкова, екскурсійна діяльність; упорядкування й облаштування території закладу, а також розробка нових туристичних маршрутів тощо сприяло покращанню туристично-екскурсійній атрактивності заповідника.

7. У якості пропозицій щодо удосконалення діяльності заповідника надається проект «Стратегії розвитку Державного історико-культурного заповідника «Буша» на 2022-2026рр.», розробкою якої є авторка даного дослідження.

На 2022р. передбачається:

- Найвідомішою пам'яткою заповідника – є дохристиянський Скельний Храм, аналогів якому немає у світі. Саме він потребує подальшого, більш ґрунтового дослідження. Для цього потрібно залучити найкращих спеціалістів галузі, науковців, студентів спеціалізованих вузів та продовжити традицію археологічних розкопок;
- продовжити традицію проведення фестивалів майстрів народної творчості «Бушанська пектораль» та Мистецького проекту «Шляхами ткані Буші» та проведення Всеукраїнського пленеру майстрів-каменотесів «Подільський оберіг - 2022», присвячений 90-річчю Вінницької області;
- з метою популяризації та більш ґрунтового ознайомлення відвідувачів з добою Трипілля започаткувати на території заповідника традицію проведення Трипільської толоки та завершити реконструкцію житла часів пізнього енеоліту «Трипільська напівземлянка»;
- влючити Оксанівські печери до складу Державного історико-культурного заповідника «Буша». Це дасть можливість розпочати роботи з консервації та музеєфікації даного об'єкту. В свою чергу це буде поштовхом для розвитку туристичної галузі в селі Оксанівка та прилеглих територій;
- провести заміну прозорої покрівлі над пам'яткою світового значення «Скельний Храм»;

- завершити капітальний ремонт «Музею Подністровського рушника ім. Пірняк Надії» з подальшою розробкою та створенням експозиції подільських рушників;

- провести ремонтні роботи господарського приміщення біля музею «Подільська хата» з реконструкцією його в сувенірну лавку де майстри народної творчості нашого регіону зможуть реалізовувати власні вироби. Також планується заміна даху музею «Подільська хата»;

- видати ювілейний альбом «Подільський оберіг», в якому будуть зібрані цінні раритетні світлини та матеріали з особистих архівів скульпторів-каменотесів за більш ніж три десятиліття;

- оскільки більша частина території заповідника це Парк кам'яної скульптури, і використовується мешканцями та гостями Буші для відпочинку, продовжити облаштування зон для проведення дозвілля людей, залучивши для цього спеціалістів з ландшафтного дизайну;

- з кожним роком збільшується кількість відвідувачів та гостей заповідника. І все більше його використовують, як місце для відпочинку та дозвілля у вечірній час, тому є нагальною потреба освітлення території;

- започаткувати використання маркетингового менеджменту, рекламної та інформаційної діяльності з метою популяризації та ознайомлення широкого загалу з музейним продуктом;

- активізувати науково-освітню діяльність заповідника (розширення тематики лекцій, проведення заходів з нагоди державних та релігійних свят, річниць визначних подій і видатних особистостей);

- поглибити науково-дослідницьку роботу (розробка тематико-експозиційних планів, написання статей, лекцій, сценаріїв заходів, організація та участь у науково-практичних конференціях тощо);

- створити нові інтерактивні виставки.

до 2026 р.:

- заповідник «Буша» був першим закладом в Україні, де в сільській місцевості, відбулась науково-краєзнавча конференція «Буша: славетні

сторінки історії». Вона набула розголосу в науково-краєзнавчих колах, тому на 2023 та 2026 р.р. заплановані конференції з наступних напрямків «Ткацтво регіону» та «Дослідження багат шарового поселення трипільської культури на території с. Буша»;

З метою розширення форм культурно-освітньої роботи:

- продовжити традицію проведення фестивалю майстрів народної творчості «Бушанська пектораль» та Мистецького проекту «Шляхами ткані Буші»;

- започаткувати фестиваль «Трипільська толока»;

- продовжувати традицію пленеру скульпторів-каменотесів «Подільський оберіг»;

- спільно з мистецькою фундацією «АРТ-СЛІД» провести фестиваль «Мальована хата», який дасть можливість ще більше прикрасити вулиці населеного пункту, зробити його привабливішим не тільки для туристів, а й для його мешканців;

- з метою поповнення фондів заповідника та створення експозиції Художнього музею продовжити співпрацю з мистецькою студією «Барви України» м. Вінниця керівник Світлана Телець;

- створити інтерактивні виставки «Килими Східного Поділля. Ткацтво», «Побут українців поч. 20 ст.», «Оборона Буші» тощо;

- облаштувати фондові та експозиційні приміщення засобами охорони та опалювальними системами;

- започаткувати видання історико-краєзнавчого альманаху «Антаварія», в якому розміщувати дослідження наукових співробітників заповідника, науково-публіцистичні статті, вірші, пісні, легенди нашого регіону;

- з метою розвитку іноземного туризму підготувати анотаційні та пояснювальні матеріали іноземними мовами, запровадити проведення іншомовних екскурсій та надрукувати карти маршрутів, буклети, путівники, інформаційні листівки українською та англійською мовами;

- продовжувати використовувати нові методи роботи з освітніми закладами регіону, для яких розробити історичні квести на різну тематику, щорічно проводити театралізовані заходи до традиційних українських свят: Андріївські вечорниці, Святого Миколая, Різдва, Купала тощо, майстер-класи з виготовлення традиційної народної іграшки, писанки, витинанки тощо;

- розширити туристичні маршрути заповідника за рахунок туристичної стежки – маршруту «Буша невідома», яка з'єднає території Державного історико-культурного заповідника «Буша» та геологічного заказника «Гайдамацький Яр». Окрасою маршруту стануть виходи пісковіку силурійського періоду, Кам'яні Хрести, ландшафтні краєвиди Гайдамацького Яру, Козацькі криниці. Також для туристів доцільності облаштовано зони відпочинку: альтанки, лавочки, містки;

- створити кластер музеїв Ямпільщини до якого включити Державний історико-культурний заповідник «Буша», музей Народних промислів та ремесел с. Гальжбіївка, Оксанівські крейдяні печери, музей лауреата Шевченківської премії В.Наконечного, музей виноробства, Козацьку зброярню, Ямпільський музей образотворчого мистецтва;

- облаштувати пандуси біля об'єктів заповідника та пристосувати санітарно-гігієнічні приміщення заповідника для людей з обмеженими можливостями. Також врахувати потреби різних категорій інвалідів, для яких розробити індивідуальні форми експозиційної та екскурсійної діяльності. Наприклад – копії трипільського посуду для людей з вадами зору;

- продовжувати та розширювати співпрацю з туристичними агенціями Вінниччини та інших регіонів;

- з метою комплектування фондів заповідника, продовжити традицію етнографічних експедицій.

Місією Державного історико-культурного заповідника «Буша» стане створення потужного осередку всеукраїнського значення, спрямованого на репрезентацію та актуалізацію історико-культурної спадщини, сприяння розвитку творчих ініціатив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.), Одесса, 1886. Т. 1. С. 86 – 102.
2. Архив Юго-Западной России. Т. 2. Ч. 3. С.558-562.
3. Бандтке Г.С. История государства Польского. Т. 2. С.-Пб. 1930. 332с.
4. Березяк В. Дописи з історії Буші. 2009. 49с.
5. Буша: природа, археологія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. Ред В.А. Косаківського. Вінниця, 2009. 208с.
6. Буша: славетні сторінки історії / Матеріали науково-краєзнавчої конференції, 12 жовтня 2019р. с. Буша Ямпільського району. Вінниця. 2019. 196с.
7. Бялковский Л. Поріччя Муравії в XV-XVI століттях. Кам'янець-Подільський. 1920. 53с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови /Уклад. і гол. ред. В.Е. Бусел. К. 2009. 1533
9. Винокур І., Альошин О., Забашта Р. Буша: історико-краєзнавчий нарис. Хмельницький, 1998. 152.
- 10.Гійом Левассер де Боплан. Опис України /Пер. Кравця Я.І. Київ. 1990. 256 с.
- 11.Гнатюк Н. Відродження Буші /Сільські обрії 1991. №3. С.18-19
- 12.Горбик В., Денисенко Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. К. 2012. 192с.
- 13.Грушевський М. Історія України-Руси. Т. ІХ, К. 1996. 880с.
- 14.Гудзевич А.В. Гайдамацький яр – геологічні пам'ятки природи загальнодержавного значення // Перлини Східного Поділля. Вінниця, 2008. С.135-137.

- 15.Гудзевич А.В. Природничі особливості Бушанської сільської ради // Буша: природа, археологія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради. Вінниця, 2009. С.9-21.
- 16.Державний історико-культурний заповідник «Буша». URL: <http://busha.com.ua/>
- 17.Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019р. № 885. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>
- 18.Документи Богдана Хмельницького. К. 1961. С. 334
- 19.Кулинич І. М. Вердум Ульріх фон та його мемуари // Енциклопедія історії України. Жовтень.1983. №10. С.94-100
- 20.Забашта Р. Архітектурно-будівельний складник Бушанського комплексу: історичні віхи забудови //Студії мистецтвознавчі. 2016. № 4 (56) С.41-51
- 21.Забашта Р. Скульптура й архітектура Бушанського скельного комплексу //Студії мистецтвознавчі. 2003. №1. С. 43-61.
- 22.Захарчук І. В. Буша – історія археологічних досліджень та наукових припущень: Печерні комплекси та храми Подністров'я: матеріали III Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. 18 вересня 2021. с. Буша Могилів-Подільський р-н. Вінниця 2021.
- 23.Захарчук І.В. Невигадані факти з історії легендарної Буші: Буша – славетні сторінки історії: матеріали Першої Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. м. Вінниця, 2 жовтня 2019. С.75-83
- 24.Захарчук І.В. Як козачка Мар'яна Зависна боронила Бушу //Вінничанка 2014. № 11. С. 4.
- 25.Захарчук І.В. «Українська вишиванка це молитва без слів» / Вінничанка № 3. 2016. С. 18-19.
- 26.Захарчук І.В. Ямпільчани у вихорі буремних подій 1918-1919рр. // Меджибіж: Науковий вісник. 2017. № 1. Ч. 1. С. 287-295

- 27.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2014р. Поточний архів ДІКЗ «Буша»
- 28.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2015р. Поточний архів ДІКЗ
- 29.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2016р. Поточний архів ДІКЗ
- 30.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2017р. Поточний архів ДІКЗ
- 31.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2018р. Поточний архів ДІКЗ
- 32.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2019р. Поточний архів ДІКЗ
- 33.Звіт Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2020р. Поточний архів ДІКЗ
- 34.Звіт про роботу Державного історико-культурного заповідника «Буша» за 2019р. Поточний архів ДІКЗ «Буша»
- 35.Звіт Рахункової палати про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, виділених Міністерству культури України на збереження історико-культурної та архітектурної спадщини в національних і державних заповідниках, здійснення заходів з охорони культурної спадщини, паспортизація, інвентаризація та реставрація пам'яток архітектури, культури та світової спадщини ЮНЕСКО 2019р. С. 11. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2019/12-4_2019/Zvit_12-4_2019.pdf].
- 36.Зінько Ю.А., Косаківський В.А., Степанчук Ю.С. Буша: стан і перспективи археологічних досліджень: матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції, м. Кам'янець-Подільський. 22-23 листопада 2007. Кам'янець-Подільський. С.224-227.

37. Інформація про чисельність і рух працівників, які займають посади керівників і спеціалістів за 2016р. Державний історико-культурний заповідник «Буша». Поточний архів ДІКЗ.
38. Каховський В. Опыт изучения войн Богдана Хмельницкого. Белая Церковь, 1862.
39. Каховський В. Польські аннали від смерті Владислава. Краків 1982. Т.1.
40. Клібановська В.В. Світ писанки Собко Інни // Ямпільські вісті 10 жовтня 2015.
41. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Київ, 1997.
42. Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини. Проект 2021р. Міністерство культури та інформаційної політики України. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245358162
43. Копієвська О. Р. Національні традиції в розвитку паркової культури // Вісник Книжкової палати : науково-практичний журнал. 2005. № 5. С. 45-48.
44. Крикун М.Г. Населення Подільського воєводства в першій половині ХУІІ ст. // Історико-географічний збірник. Київ. 1971. С. 127-129.
45. Листи Стефана Жолкевського 1584-1620. Краків, 1968. С.145-147.
46. Панчук Ф. Оберіг Буші / Народне мистецтво Folk art 2002 № 3-4. С.58-89
47. Паркова індустрія: підручник. Київ : НАКККіМ, 2015. 220 с.
48. Печерні комплекси та храми Подністров'я / Матеріали науково-краєзнавчої конференції 18 вересня 2021р. Вінниця, 148с.
49. План роботи Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» на 2017р. Поточний архів ДІКЗ.
50. План роботи Адміністрації державного історико-культурного заповідника «Буша» на 2021р. Поточний архів ДІКЗ.

51. Подільський оберіг – унікальне явище у становленні відродження каменотесного ремесла Дністровського регіону / Матеріали науково-краєзнавчої конференції 26 вересня 2020р. Вінниця. 100 с.
52. Положення про адміністрацію державного історико-культурного заповідника «Буша»: Розпорядження голови облдержадміністрації від 13 лютого 2017р. № 97. Поточний архів ДІКЗ «Буша».
53. Пояснювальна записка до кадрового звіту форма 1к Адміністрація історико-культурного заповідника «Буша» № 1 від 01.01.2021р. Поточний архів ДІКЗ.
54. Пояснювальна записка до кадрового звіту форма 1к Адміністрація історико-культурного заповідника «Буша» № 1 від 03.01.2019р. Поточний архів ДІКЗ.
55. Пояснювальна записка до кадрового звіту форма 1к. Адміністрація державного історико-культурного заповідника «Буша» № 168 від 22.12.2017р. Поточний архів ДІКЗ.
56. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини: Закон України від 9 вересня 2010 року N 2518-VI.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2518-17#Text>
57. Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» щодо збереження пам'яток культурної спадщини, включених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО»: Закон України від 19 червня 2018. № 2457 – VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2457-19#n43%20>
58. Про державний історико-культурний заповідник «Буша» у Вінницькій області: Постанова Кабінету міністрів України від 18 серпня 2000р. № 1275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1275-2000-%D0%BF#Text>
59. Проект. Концепція державної політики реформування сфери охорони нерухомої культурної спадщини. Міністерство культури та

інформаційної

політики.

URL:

http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245358162

60. Про затвердження переліку платних послуг, які можуть надаватися державними і комунальними закладами культури, що не є орендою: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020р. № 1183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1183-2020-%D0%BF#Text>
61. Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток: Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019р. № 452. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2019-%D0%BF#Text>
62. Про затвердження Порядку обліку культурної спадщини: Наказ Міністерства культури України від 11.02. 2013р. №158, із змінами 27.06.19р. № 501. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-13#n16>
63. Про затвердження Порядку укладання охоронних договорів на пам'ятки культурної спадщини: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001р. № 1768 в редакції від 23.12. 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-2001-%D0%BF#Text%20>
64. Про затвердження Програми розвитку культури Вінницької області на 2018-2022 роки: Рішення Вінницької обласної Ради від 20 грудня 2017р. № 516. URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/files/7sklikannya/27Ses/516.pdf>
65. Про затвердження рекомендаційних переліків структурних підрозділів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної в м. Києві та Севастополі державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 18.04.2012р. № 606. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/606-2012-%D0%BF#Text>.
66. Про затвердження Типового положення про адміністрацію історико-культурного заповідника: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2013р.: URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/452-2013-%D0%BF#Text>

67. Про затвердження Типового положення про державний історико-культурний заповідник: Постанова Кабінету Міністрів України від 24.07.2003 № 1149. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1149-2003-%D0%BF#Text>
68. Про культуру: Закон України від 14 грудня 2010 р. № 2778-VI, в редакції від 02.10.2021р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2778-17#Text>
69. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 р. № 1805-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text>
70. Про Програму розвитку туризму у Вінницькій області на 2017-2020рр.: Рішення Вінницької обласної Ради від 30 червня 2017р. № 380. URL: <https://vinrada.gov.ua/upload/files/progr/380.pdf>
71. «Римована хроніка», др. пол. XVII ст., знайдена Ю.А. Мициком с. 446
72. Рудь В. С., Косаківський В. А. Буша. Скельний храм: історія дослідження // Буца: природа, археологія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / за наук. Ред В.А. Косаківського. Вінниця, 2009. 208с.
73. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 ... через королівство польське // Жовтень. 1983. № 9 (467). С. 84-100.
74. Сокровищук О.П. Добра люлька // Вінничанка 28 жовтня 2015.
75. Старицький М. Руїна; Облога Буші. К. 1996. 280 с.
76. Стільське городище: проблеми дослідження, актуалізація збереження, перспективи музеєфікації / матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4-6 вересня 2019р. Львів. 132 с.
77. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року. Рішення Вінницької обласної ради №893 від 24 червня 2015р. URL: <https://vinrada.gov.ua/prijnyata-programa-rozvitku-kulturi-vinnickoi-oblasti-na-20182022-roki.htm>

78. Стратегія збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2027р . Проект. URL: <https://vinrada.gov.ua/strategiya-zbalansovanogo-regionalnogo-rozvitku-vinnickoi-oblasti-na-period-do-2027-roku.htm>
79. Титаренко В. Бушанські хрести // Народне мистецтво 2002. №3-4. С. 7.
80. Цвігун Т.О. Застигла в камені історія /Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільської ради / За наук. Ред. В.А. Косаківського. Вінниця, 2009. 208с.
81. Цвігун Т. Застигла в камені історія /Українська культура 2001 № 11-12 С. 35.
82. Циганюк В.Ф. Буша: вчора, сьогодні, завтра: історичні витоки козацького роду в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Вінниця, 24-27 вересня 2004. м. Вінниця. С. 4-8.
83. ЦНБ ім. В.І. Вернадського НАН України (ЦНБ НАН України), відділ рукописів. Шифр І-8247, картка 50.
84. ЦНБ НАН України, відділ рукописів. Шифр І-8247, картка 58
85. ЦНБ НАН України, відділ рукописів, шифр І-8247, картка № 56
86. Шляхами ткані Буші. Вінниця. 2019. 80 с.